

A pusztaszenttornyai udvarház nemeslelkű humanistája:

Eötvös József

Születési helyét tekintve nem volt Békés megyei; 1842. szeptember 13-án kötött házasságával lett félig-meddig azzá. Ekkor vette feleségül *Rosty (Hrosty) Pál* alispán leányát: *Ágnes*t, akinek pusztaszenttornyai hozománya révén mint helyi birtokost 1843-ban megyei táblabíróvá nevezték ki. Ettől kezdve haláláig szoros kapcsolatba került a tájjal és a néppel. A határrészt, hol birtoka feküdt, ma is *Eötvös-majornak* hívják. Sokszor menekült ide a város zajából, hogy megpihessen a nyugalmat árasztó pusztán, és erőt gyűjtsön a közéleti — politikai harcokhoz.

Hamar bizalmat tudott ébreszteni önmaga iránt, annak ellenére, hogy megrogzotten reakciós, aulikus, népellenes őseit a leggyűlöltebb mágnások között tartotta nyilván a közvélemény. Még a hazaárulás bélyegét is rájuk sütötte, s nem is igaztalanul. Ő azonban öreg nevelője ügyes szellemi irányításával a demokrácia lelkes hirdetője lett; megtagadta családja megcsontosodott konzervativizmusát és népellenes tradícióit, s „egymaga letörölte nevére a szégyenbélyegét”. Reá, a jakobinus perben annak idején elítélt nagy lélekidomár *Pruzsinszky Józsefre* is gondolt, amikor így vallott önmagáról: „Ifjúságom első éveitől szívem minden elnyomás ellen feldobogott; gyűlöltem a zsarnokságot, inkább belső ösztönömet követve, mint azért, mert a szabadság áldásairól mély okok meggyőzének”.

Valóban *Pruzsinszky*tól kapta az első impulzust, a cselekvésre ösztönző hitet és bátorságot. Úgy formálta, mint a finom viaszt értelmes tanítványa érzékeny lelkét. Új eszméket, nemes emberi tulajdonságokat táplált belé: áldozatos hazaszeretetet, a hon „legszámosabb és legelnyomottabb társadalmi rétegeinek” a szolgálatát, az elnyomottak védelmét a „nemzet rokkantja” — az előjogaihoz görcsösen ragaszkodó nemesség politikai törekvései ellenében.

Nevét országszerte ismerték már, amikor házasságot kötött. Politikai elveivel, államelméleti kérdéseket taglaló tanulmányaival, híres regényével: *A karthausi-Valban* szemben nem maradhatott senki érzéketlen. Fokozottan áll ez a *Szegénység Irlandban* című szociológiai fejtegetésére, melyben a „zsarnokságot, a mostoha kormány százados önkényét” és annak eredményeit éles valóságlátással, statisztikai adatokkal is alátámasztva, úgy tárta az olvasók elé, hogy egyúttal a magyar „paraszi lét elviselhetetlenségére” is rámutatott.

Békés megye nemesi vezérkara erősen felemás érzésekkel fogadta házasságát. Voltak, akik apósa, a demokrácia lelkes híveként ismert, *elveihez hű és erényeire kényes* alispán politikai súlyának és befolyásának a felerősödésétől félték. *Rosty*

ugyanis nem tűrte sem a méltánytalanságot, sem a bürokratikus zsarnokságot, és az „inkább törni, mint hajolni” elvet képviselve, még az állását is odadobta, csakhogy megvédje neve tisztaságát. Lemondott alispáni hivataláról is, amikor *Lánczy József* főispán elégtételadás nélkül megsértette.

Mint a reformnemzedék tagja, tökéletesen azonosult veje centralista elveivel. Azzal ti. hogy „az államot úgy kell alakítani, hogy benne a szabadság és az egyenlőség eszméje gyökeret verjen, és tág működési térre találhasson”. Sőt, nemcsak szóval hirdette a demokráciát. Tett is érte. Már 1844-ben örökváltsági szerződésre lépett tótkomlói jobbágyaival, majd fél év múlva, 1845. január 20-án „mélyen érezve azon igazságtalanságot, mely hazánk adózóin az egész nemesi birtok által századok óta elkövetetik”, magát — elsőként a megyében — „önkéntesen” vetette adózás alá. S jóllehet *Széchenyi* elsősorban *Bezerédj Istvánra* gondolt a „nemesi önadóztatási mozgalmat” bíráló *A pisztoly időelőtti elsütése* című cikkében, megállapításait rá is vonatkoztatni kell.

Békés megye Eötvössel szembeni magatartását híven tükrözi *Szombathelyi Antalnak* az a félre nem érthető „bizalmas” közlése, amelyet *Széchenyi a Naplóban* 1844. január 18-án ekként rögzített: „Óva int Eötvös Pepitől. Nemrég jött a Kaszinóba. *Széchenyi* annyit beszél a két Garasról, hogy inkább 4 fizetek, csak ne untasson”. Tudvalevő, hogy *Széchenyi* „a hazai gazdasági élet beindításához szükséges tőke” előteremtése érdekében holdanként évi két garas fizetését javasolta, mely „semmi másra ne szolgáljon, mint Magyarország szellemi és anyagi kifejtésére”. Végül — igen jellemző — a javaslat megbukott, mivel „bizonyos részletekre nézve nem sikerült az alsó- és felsőtábla álláspontját összehangolni”.

Szombathelyi szándékát — ki mellesleg „szívesen lett volna *Széchenyi* kancellistája”, amikor a legnagyobb magyar „*Kossuthal* összekülönbözött” — nem nehéz felismerni. Fokozni akarta a *Hitel* írójában a bizalmatlanságot az ország-szerte egyre népszerűbb Eötvös és politikai tézisei iránt. Gátat akart emelni a centralista párt *Széchenyi*ét meghaladó reformkoncepciójának, politikai eszméinek (polgári átalakulás, alkotmányos központosítás, felelős kormány, népképviselő, új típusú önkormányzati rendszer a megyék nemesi közigazgatása helyett stb.) a terjedése és terjesztése útjába. Úgy látszik, a Békés megyei urak nem vették észre, amit Eötvös világosan látott, hogy ti. doktriner társadalompolitikai elvei nem a jelent, hanem a távolabbi jövőt érlelik. Nem taktikai, hanem stratégiai célokat szolgálnak.

Ekként jellemezte önmagát: „Azoknak egyike (vagyok), kik arra valók, hogy előljárjanak, de *a gondolat s nem a cselekvés mezején*”. Valóban; „Zukunft-muzsikus” volt, ki egész életén „oly dallamokat énekelt, melyeket 20 évvel később minden susztergyerek fütyült, de melyeket akkor senki érteni nem akart” (Tudós fiának: *Lórándnak* írt levele). Persze, így is nyugtalaníthatta a nemesi társadalmat, noha elvei „nem egyénekkkel, hanem egy ezredév hagyományával”, szokásrendszerével, törvényesen szankcionált életelveivel, a rendi alkotmány egészével szálltak szembe egy olyan országban, ahol a nemesség sehogy se akart egyenlő lenni a jobbággal, s tiltakozott az ellen, hogy iskolázottsága révén olyan jogok birtokába jusson, amelyek nemesi kiváltságaiból eredően évszázadokon át egyedül őt illették meg.

Haladó nézeteivel később sem tudtak megbékélni a megyei urak. Nagy regényeinek — *A falu jegyzője* (1845); *Magyarország 1514-ben* (1847) — merész hangvétele, sötét tónusa, bátor ars poeticája nem hagyott semmi kétséget írójuknak megalapozott elvi álláspontja, harcának erkölcsi tisztasága és elkötelezett demokratizmusa felől. Igaza van *Sötér Istvánnak*: komor írás mindkettő, bár a komorság minőségében jól érzékelhető különbség van köztük. *A falu jegyzőjében* ugyanis „a szatíra, a vád, a felháborodott bíráló járuléka” az, míg a *Magyarország 1514-ben* esetében „a kiút-nélküli ember tragikus életérzésének a kifejezője.” E más-más indítású komorság ellenére is jól érzékelhető hiteles képet tár mindkettő az olvasó elé.

Az elsövel, *A falu jegyzőjével* kapcsolatban például sokáig uralkodott errefelé az a nézet, hogy Taksony megyéhez és Porvárhoz Békés megye szolgáltatta a couleur locale-t, a helyi színt. Hogy benne áttételesen az apósa elleni machinációkat ábrázolta Eötvös, ennél fogva a megyei életnek *Péterfy Jenő* által gondosan felsorolt visszás jelenségei is innen valók. Persze, itt sem voltak ismeretlenek sem az ölmos botos véres tisztújítások, sem a főispáni lakomákon zárt, baráti körben eldöntött fortélyos ügyintézési módok: a megyegyűlések „nagy taktikai műtétei”, sem a zsidóüldözések, sem a statáriális bíróságok rémtettei, még kevésbé a nepotizmus, a megvesztegethető hivatalnokok basáskodása, a fenyítő törvényszékek brutalitása, a különböző hivatalok időhúzó aktatologatása és pörhalasztó packázása, azok a gonosz visszaélések, amelyek a legbecsületesebb parasztokat is — ha úgy kívánta a megyei vagy a nemesi érdekek — haramiasorsra kényszeríthették. Mégsem vállalhatjuk magunkra e kétes dicsőséget. Bizonyos, hogy apósán kívül ő maga is tapasztalhatott több fájó negatívumot itt. Művével azonban, mely „nem szép mű, hanem szép emberi tett” akart lenni, ennél többre tört. Általános igazságokat hirdető és tükröző *irányregényt* akart írni, ehhez pedig — felfogása szerint — „a költőnek szabadsága . . . csak annyira terjed, hogy a létező dolgok s viszonyok között olyanokat választ előadása tárgyául, mellyek egy bizonyos eszmét fejeznek ki. Mint a festő, egy vagy más vidéket rajzol le, vagy több helyen létező vidék-részleteket állít össze egy egésszé, hogy egy bizonyos benyomást idézzon elé; ezt teheti, sőt ezt kell tenni a költőnek is, csak hogy az, amit leír — ha bár más rendben és körülmények között — csakugyan létezzon is; ki azonban, hogy eszméit testesítse, egyes néposztályokat s a kornak bizonyos irányait személyesíti, s így a létező emberek helyett úgy nevezett homme typeket készít, az felfogásom szerint túl ment a való művészet körén”. (*Szalay Lászlónak* 1852. febr. 12-én Szenttornyan írt level.)

A „művészeti összpontosítás” elvén álló Eötvös, ki „regényeiben is inkább eszmék szóvivője” akart lenni, teljességre törő szatírájában nem elégedhetett meg egyetlen megye kínálta lehetőségekkel. Ahhoz, hogy hű képet adjon arról a Magyarországról, ahol „kivéven a telkes gazdákat, zselléreket, munkásokat, mesterembereket, gyárosokat, művészeket, nem-nemes tudósokat, ügyvéd s orvosokat, nagyobb s kisebb kereskedőket stb. — tehát a polgárságot és a népet — majdnem minden ember szabad”, ennél jóval szélesebb háttér kellett. Titkárától: *Berecz Károlytól* tudjuk, aki elkísérte az 1843/44-es országgyűlés színhegyére, Pozsonyba, hogy *pihenésképp* ekkor írta, illetve diktálta neki tollba *A falu jegyzőjét*. (Téves tehát az a feltevés, hogy a regényt szenttornyai tuszkulánumá-

ban írta. Legfeljebb csak egy-két fejezetét. A második kiadás sajtó alá rendezését és átdolgozását viszont naplójának tanúsága szerint valóban itt készítette el.) Alkotó munkája közben regényének egy-egy alakjáról több titkot is elárult. Elmondta például, hogy Violához *Czifra Jancsit*, a híres bujdosó betyárt vette mintául, akinek kíméletlen vallatását ő maga többször is látta, és hogy a többiek is „fájdalom! nem ideális, nem költött alakok”. Jól ismerte, alaposan megfigyelte jellemző vonásaikat, hogy majdan „az élet után minél hívebben” tudja megjeleníteni őket. Kiválogatta, kik illenek bele legjobban elképzelt megyéjének: Taksony megyének a tisztikarába, kik a legalkalmasabbak arra, hogy általuk „az egész megyei életben szerzett tapasztalatainak reprodukcióját” egyértelművé és hitelessé tegye.

Értékes tapasztalatokra természetesen roppant könnyen szert tehetett nemcsak családi és rokoni kapcsolatai révén, hanem saját hivatali gyakorlatából is. 1834-ben Fejér megye aljegyzője, 1835-ben kancelláriai fogalmazó, (közben absentius ablegatusként: egy távol lévő követ képviselőjeként az országgyűlésen is részt vett), 1837-ben Eperjesen a kerületi tábla bírása — számfeletti ülnöke —, 1839—40-ben Borsod megye követe volt. Ennek egyik megyegyűlésén már 1837-ben nagy hatású felszólalást tett a fogházjavítás ügyében; egy 1839. december 19-i, *Szalay Lászlónak* címzett levélben pedig arra kérte barátját, küldje el neki „a nótaperek — hűtlenségi perek — minél szélesebb anyagát”, mert „a néhez tárgyban sem hallgatni, sem magát ok nélkül kompromittálni nem akarja”. Beszédében arról kívánt értekezni, „mily szörnyű, ha egy ország fő bírószéke elveszti a hitelességét”, azaz erkölcsi hitelét.

Bőven volt hát módja és lehetősége arra, hogy a legalkalmasabb motívumokat és típusokat széles körből válogassa ki. Ugyanakkor semmi okunk sincs rá, hogy elveszük azt a nézetet, miszerint az apósa elleni főispáni intrikának, mint fontos szubjektív tényezőnek, komoly szerepe lehetett egy-egy általános igazság tézisként való megfogalmazásában és művészi megjelenítésében, esetleg a regény egyik-másik fontosabb szereplőjének ábrázolásában.

A falu jegyzője erős helyi beágyazottságának a hite mellett szól az a körülmény is, hogy 1846 őszén — amint erről a *Pesti Divatlap* öszutó 21-i száma is tudat — „a népkönyvkiadó egyesület” gondozásában egy „népszerű”, értsd: népies -elbeszélés jelent meg a mezőberényi illetőségű *Bonyhay Benjamin* tollából *A falu bírása* címmel. A szintén centralista elveket valló *Bonyhay* munkája, amelyből a tudósító szerint „kivált a falusi előljárók meríthetnek” sokat, kétségkívül Eötvös nagy regényének a hatása alatt keletkezett, amint erre a címe is utal.

Eötvös regényét — ahogy az várható volt — mindjárt megjelenése után éles támadás érte a megyerendszer hívei részéről. *Péterfy* úgy vélte: ha nem keresi az új út lehetőségeit „az alkotmány sáncain kívül”, s még inkább, ha nem áll elő az író új programszerű javaslatokkal, talán hamarabb elcsitul volna a heves vihar. Így támadtak rá: „Te a municipalizmus (a megyei törvényhatósági rendszer) hibáit ostromolod: legyen! Mily emberi intézménynek nincsenek hibái? Támadásaidnak tehát megvan a jogosultsága. De te tovább indulsz. A parlamentarizmust ajánlod szívünkkel táplált, annyi vihart megállt rendszerünk helyett. Ez szörnyű ugrás, a doctrinair agyafúrtsága, a poéta képzelgése! Táma-

dásaidból csak egy világos: hibáinkat orvosolnunk kell. Te azonban — a német közmondás szerint — „fürdőjével a gyereket is kiöntöd”.

A támadók sorában nemcsak *Széchenyi* elvbarátait lehet felismerni, ott volt a vármegyében az ellenállás fő támaszát látó és tisztelő *Kossuth* és középnemesi csoportja is. Nem is lehetett másként a reformkor lázas világában. Olyan regényről volt szó, amelyről vitathatatlan pontossággal állapította meg *Csengeri Antal*: „Nincs egyetlen szépirodalmi mű, mely oly közel hozta az irodalmat az élethez, mint *A falu jegyzője*”. Csakugyan. Ebben találkozott össze először „a regényírói szándék a kor magyar valóságával” (*Rónay György*). Egy-két sikertelen kísérletet nem számítva, elsőként Eötvös választotta témájául saját kora társadalmi valóságát, s mindjárt olyan művet alkotott, amely egy csapásra regényirodalmunk klasszikus alkotása lett.

A szenttornyai magányban megkezdett és nagyrészt itt írt, két évvel később publikált *Magyarország 1514-ben* mondanivalója is a népbarát Eötvös mély demokratizmusát hirdette. Saját nemzedékének a gondjairól szólott ebben is, noha a történeti regényíró kötelességét abban látta, hogy „ne képzelőtehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútfők-ből lelkiismeretes vizsgálódások által szerezhetett . . . A regénynek fő kelléke a valószínűség, mi elérhetetlen, ha az, mit az író regénye személyeiről elmond, nem fér össze azzal, mit azon korról és viszonyairól tudunk, melyekben e személyek állítólag éltek”.

A magyar állapotok vészes mozdulatlanságát tanúsítja, hogy a galíciai parasztlázadás okozta feszült politikai légkörben keletkezett *Dózsa*-regény jobbágyorsot idéző keserű igazságai érvényesek maradtak jó 300 év múlva is. Vagyis nem Eötvös vétett az epikai hitel ellen, amikor saját kora ősi kiváltságai ellen is perelhetett velük. Megállapításai a 48 előtti Magyarország s benne Békés megye politikai berendezkedésére is tökéletesen illettek. Figyeljük csak, mintha *Magda Pál* súlyos jobbágyterheket összegez, végeláthatatlan rideg tényei lényegülnének át a körmondat arányos ízekre épülő, szenvedélyes hangvételű tagmondataiban: „A ház, melyet a jobbágy épít, nem az övé; ura elkergetheti lakásából, s ő földönfutóvá lesz; a mező, melyet homloka izzadságával szántott fel s vetett be, nem neki termi gyümölcsseit; gyermekei nem az ő öröme nőnek fel; . . . ha erősek és bátrak fiai, el fognak ragadtatni apai keblétől, hogy mint csatlósok és huszárok a büszke báró udvarának fényét neveljék, s csatáiban vérezenek. Ha arra szorítván reményeit, hogy majdan faluja temetőjében elődei között fog pihenni, még erre sem számíthat: eljönnek urának ellenségei, s családjával és szomszédjaival marhaként hajtják el, hogy mérföldekre ősi lakától, más úrnak mívelje földjét”.

Ezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy a Békés megyei rendek eszméinek erős valóság tartalmát és azok veszedelmességét felismerve, mindent elkövettek országgyűlési követé választása ellen. Eötvös ugyanis 1847-ben Békés megye követe akart lenni. Kívánsága azonban csak jámbor szándék maradt; nem támogatták a megye uralkodó körei. „Túlzó szabadelvűnek tartották” ott, ahol egy évvel később *Táncsics*ot két kerületben is felkérték képviselőnek. Csak a követek számára készített utasítások megszövegezésére kijelölt bizottságban kapott helyet. A megye nagy tekintélyű földesura; a későbbi főispán, majd

miniszter *Wenckheim Béla* így közölte saját maga és párthívei ellentmondást nem tűrő döntését *Széchenyivel*: „Eötvös Józsit nem akarjuk”; — ez pedig annyit jelentett, hiábavaló és eleve halálra ítélt minden próbálkozás; a bukás elkerülhetetlen.

Mindettől függetlenül Eötvös társadalompolitikai nézetei — úgy érezzük — jól érvényesültek az utasításban. *Tormássy János* „politikai hitvallása”-ból világosan kitűnik ez. Közvetlen megválasztása után mondott első beszédében — megköszönve a rendek bizalmát — ugyanis ekként határozta meg erkölcsi magatartását: „A követ ne legyen szervilis (szolgai) sem felfelé, sem alá tekintve, ne legyen szűk nézetek vagy kaszti egyes érdek tolmácsa, hanem tolmácsolja a közérdeket”. Majd politikai állásfoglalásait illetően a következő pontokba szedte követi feladatait: „Tiszteletben tartása és erősítése nemzetiségünknek, mert hiszen lételünk ettől függ; hódolat az alkotmányos élet kívánatainak, és ez nem absztrakt elvek szerint, hanem történeti fejlődésünk és szentesített szokásaink figyelembe vételével; szünteleni előbbre haladás a reformok mezején, de a kivitelre nézve úgy, hogy egy nagy nemzettől tanulva, ne bontsuk le addig a régi fedelet, míg az új épületnek legalább falait fel nem emeltük, s ne szakítsunk egy kötelet sem, amit mással s újabbal pótolni nem tudnánk.

Továbbá gondos őrzése hazánk függetlenségének, de el nem felejtvé, hogy minket az idő hatalma más elemmel is sajátságos kevert állásba (helyzetbe) hozott, és ezen sajátságos állást ott, hol lehet, és amikor lehet, éppen úgy kell tudnunk hasznunkra fordítanunk, mint erősen védni jogainkat.

Különösen a reformok mezején a hitbéli szabadság, igazságos teherviselés, igazságos jogélvezet, és ezek által naponkénti közeledés a nemzeti vagyonosodás, erkölcsi erő, műveltség és közös jólét felé. Végre pedig kitűrés, mérséklet nevelése (növelése), mint szándékos fogyasztása a bizodalomnak azok iránt és azok közt, akiken dolgaink kifejlése sarkallik”.

A megye kitüntető bizalmára joggal érdemes *Tormássy* — *Kossuth* és *Lovassy* egykori börtöntársa — képviselői programját tekintve nem állt messze Eötvös-től. Lehet, hogy az egyéni szabadságból fakadó „igazságos teherviselés és jogélvezet”, továbbá a *reformok mezején* biztosított „hitbéli szabadság”, vagy a nemzetiségekkel szembeni türelmi politika s még inkább az alkotmányos élet keretei közötti „szüntelen előrelépés a reformok terén” éppen az ő javaslatára került bele a megye által megkívánt programtervezetbe? *Tormássy* emlékezetes országgyűlési felszólalásai még inkább megerősítik ebbéli hitünket. Például az 1847. nov. 15-én tartott, sajtótörvénnyel kapcsolatos vitában, ahol ezeket mondta: „Küldőim sem a kerületi napló, sem az országgyűlési külön újság mellett nincsenek”. Azt sürgetik, „mindaz, mi e tanácskozási testületben mondatik, az ország minden hírlapjában szabadon mondassék”. Úgy kell azonban biztosítani a sajtószabadságot, hogy „amit közölnek, igaz legyen”. Azokat pedig, kik vétének az igazmondás ellen, büntesse érzékenyen a törvény. Az „úrbéri örökvaltság” december 3-i vitáján tett felszólalása talán még ennél is erőteljesebben árulkodik az eötvösi indításról. Ebben ugyanis azt követelte *Tormássy*, hogy a nép mindenkire érvényes józan szabadság szellemében válthassa meg földjét, és váljék a *polgári társaság* (értsd: társadalom) egyenlő jogú tagjává. A nemzeti egység kialakulásához a szabadság és a tulajdon eszméjét

magában foglaló „úrbéri örökváltság szolgál előlépcső gyanánt” — szögezte le a kerületi ülés plenumán —, de csak abban az esetben, ha az egyenlőség „többféle akadályai” könyörtelenül megszüntetnek. Ennek érdekében törvénnyel kell biztosítani a jobbágy-parasztok által eddig is használt földek egyszer s mindenkorra érvényes háborítatlan birtoklását, az úrbéri terhek teljes megszüntetését s vele párhuzamosan a nemesség közterhekben (házi-, hadiadó stb.) való arányos részvételét.

A pusztaszenttornyai *Eötvös-major* nem vetekedhetett a Békés megyei más-nás családok latifundiumaival; mindazonáltal jelentős értéket képviselt. Az 1852 elején felvett örökösödési szerződés szerint összesen 2469 hold 468 □-ölet tett ki, „holdját 1200 □-ölével számítva”. „Hosszas négyszög” alakú, árkokkal körülhatárolt, „épületekkel instruált” összefüggő birtoktest volt, mely „Orosházától délnek 1, Szentés várossától nyugotnak 4, Vásárhelytől 4, Szarvastul éjszakra 4 és Csaba várossától keletnek 5 mérföldnyi távolságra feküdt”. Minőségét tekintve „a megye legjobb szántóföldjei közé tartozván, benne hasznavehetetlen egy talpalatnyi sincs” — ahogy ezt egy másik hivatalos iratból olvassuk. (BCSM BML. 1175/1853. sz.) Innen tudjuk, hogy a „majorságilag” kezelt birtok a következő „táblákra és művelési ágakra” oszlott:

„1. Belső telek Angol és gyümölcsös kert tészen	16 hold	
2. legelő, szénás kert és majorsági udvar	280 hold	
3. Szántó földek	1941 hold	926 □-öl
4. Változó csapások, kaszálónak és legelőnek használva	101 hold	1135 □-öl
5. Urasági majorsági szőlő	9 hold	200 □-öl
Majorsági használható föld összesen		2348 hold 1061 □-öl
Ehhez járul még		
6. Dézsma alá adott szőlők	85 hold	62 □-öl
7. Ország határ és düllő úgy szintén árkok	35 hold	545 □-öl
Az egész pusztta összesen		2469 hold 468 □-öl.”

A jövedelem alapjául szolgáló becsértéket — az errefelé szokásos holdankénti összegnek a középátlósát véve alapul — 205 782 forint 30 krajcárban állapította meg a bizottság, amihez még külön felsorolásban szereplő épületek — nevezetesen a 7 szoba-konyhás, 2 kamrával, melléképületekkel, ellátott, kőből épült tiszt lakás, 1 tiszt és urasági istálló, 1-1 vert falú, illetve vályogból épített cselédház, 1 kovácműhely, 1 juhászlak, 1 vert falú putri, 1 több ezer kőből búza tárolására alkalmas emeletes magtár, kukoricagórék, birka-, ökor-, marha-, és lóistállók, sertésólak, szekerek és gazdasági gépek-eszközök számára épített színek, cserépszárító, szőlő és présházak, 1 tágas kocsmáépület lakással stb. 26 736 forintos értéke járult.

A birtokfelmérők — ahogy ezt a bizottság jelentése is megerősíti — méltányos értéket állapítottak meg. Figyelembe vették, hogy az általuk leírt „birtokrésznek minden talpalatnyi földje szántásra használható, és rajta mind azon termények, mellyek az élelemre s gazdaság folytatására megkívántatnak, u.mt. (úgy mint)

tiszta búza, árpa, zab, kukorica, repce, dohány, természetes és vetett takarmányfüvek bőven megteremnek, s rajta és körülötte semmi, a gazdálkodást hátráltató akadályok nem léteznek, hanem a célszerű művelés által a legnagyobb virágzásba hozhatatik, s ezen birtok ahogy a birtokos akarná, az itt divatos szokás szerint minden órában haszonbérbe adathatnék”.

Eötvös hamar megszerette az Alföldet. Mondhatni képzelet-moccantó személyes kapcsolatba került a békési tájjal. Élvezte hangulatát, sokra becsülte gazdag élménykincsét, amint erről későbbi művei — elsősorban novellái —: a *Bach*-korban írt *Egy tót leány az Alföldön* és a *Téli vásár* is tanúsodik. Alakjai a „nagy alföldi hely”, Bántornya lakói. Kétségbevonhatatlanul Békés megyei település ez; neve úgynevezett beszélő név; *Bánfalva* — a mai Gádosos — és Szent(e)*tornya* nevének összevonásából ered. (Köztük helyezkedik el az *Eötvös-major*.) Törölmetszett falusi és paraszti figurák szerepelnek bennük, akiknek kiegyensúlyozott, munkás életformája, erkölcsi nagyszerűsége, racionális gondolkodása egyben egy emberségesebb jövő boldog társadalmának a mintája és záloga is. Esményített paraszti világot tár elénk mindegyik történet, jóllehet súlyos generációs ellentét kavargja fel az ábrázolt családok életének nyugalmát. A tiszta szerelem és a gazdasági érdek kerül szembe egymással: a fiatalok a szív, az érzelem jogán tiltakoznak szüleik ridegen számító, vagyon szerint mérő gondolkodásmódja és értékítélete ellen.

Sajnos, ez a tiltakozás sohasem látványos: nincs tartása, nincs politikai megalapozottsága. Ezért aztán alig több belső duzzogásnál; megmarad az érzelem síkján. Nem vezet kenyértörésre, mint 1841 táján az író és az apja közötti ellentét.

A szív és a pénz ellentéte mégsem egyszerű romantikus sablon. Több annál, attól függetlenül, hogy a novellák nem jelenítik meg a családi vitákat, ennél fogva az olvasó sem érezheti hevességüket. Megjelenítésük, ábrázolásuk ellenkezett volna Eötvös politikai céljaival és liberális illúziójával: a parasztcsaládok eszményinek vélt, kevés gondú, csaknem idilli életmódjának a propagálásával. Pedig Eötvös jól ismerte a parasztság kasztszerű rétegződését és ennek megfelelő gondolkodásmódját. A *Téli vásár* szerelmes legényének: Farkas Bandinak a szavai is igazolják ezt: „A szegény mind egyforma. Szabadon választ szíve szerint, s nem kérdi senki, a falu nelyik végéből hozza feleségét, s hány darab marhája volt apjának. *Mihelyt vagyon van a háznál, meggyűl a nyomorúság is. A telkes gazda lenézi, akinek csak fél telke van, a féltelkes a zsellért, a zsellér azt, akinek háza sincs, . . . nem ér ez a világ egy hajítófát*”.

Ennek ellenére végül minden a helyére rázódik. Valamilyen váratlan dolog, valamiféle előre nem látott bizonyoságtévő próba, nem mindennapi helytállás (a súlyos járvány ellen élethalálharcot vívó beteg férfi több hetes féltő ápolása; a kegyetlen hóvihárban véletlenül megismert nagypapa szíves, nagylelkű adománya) megoldja a helyzetet, s a fiatalok *kiérdemlik* egymást.

A tévedések elkerülése végett sietünk leszögezni: nem a szegény, vagyontalan zsellér volt Eötvös eszményképe, hanem — ahogy *Jókainak*, *Gyulai*nak, majd *Mikszáth*nak is — az okosan gazdálkodó, az élet jelenségeit reálisan szemlélő, anyagilag független parasztember, aki elsősorban kiemelkedő szorgalmával, nemes emberi tulajdonságaival, egyenességével és nyíltságával vívja ki a felette-

sek és az embertársak tiszteletét és jogos megbecsülését, akár Apostagi János gazda, vagy a sértett szívű, kevés beszédű önérzetes gulyás: Őri Péter.

Ismert típus mindkettő. Olyanok, akik nemcsak jól látnak és helyesen számolnak, de érezni is tudnak. Nem a vagyon nagysága, hanem a munkaszeretet mértéke, a dolgozó kéz alapján becsülik és értékelik az embereket. Megértik az egymáshoz illő fiatalok osztálykorlátokon felülemelkedő érzelmi kapcsolatait, s végül ők maguk egyengetik gyermekeik-unokáik házasságát.

Ugyanakkor van bennük valami előremutató mikszáthi vonás. A kicsiny, még magatehetetlen „tót leánya” felnevelését emberi kötelességének érző, 5 gyermekes Apostagi János szívét — akár a pogány Filcsikét és a messze földön híres dudás Lapajét — melegség járja át, amikor magához veszi az elárvult Julist, és a bér munka végeztével hazaviszi Bántornyára; de felenged Őri Péter ridegsége is, amikor az ítéletidőben befogadja kunyhójába a talpraesett, kedves leányt: Viktát, és megmenti a fagyhaláltól. Ekkor még úgy véli, idegenen segít; csak később — amikor hazaviszi anyjához, Bántornyára — tudja meg, hogy saját unokájának adott menedéket. Leánya — akár Anita, a brezinai bacsa: Olej Tamás leánya — 22 évvel azelőtt hagyta titokban el, s azóta nyoma veszett. Váratlan egymásra találásuk végül mindent megold, Őri kiengesztelődik, és maga mellé veszi özvegyé lett leányát, unokájának pedig tanyát vásárol Tisza-ágotán s ezzel elhárít minden akadályt Vikta és Farkas Bandi házasságkötése útjából.

Nem *Bret-Hartenak*, a vadnyugat irodalmi felfedezőjének az *ösztönző gyermekei* ők. Nem elvetemült, egymást pusztító, durva és erőszakos aranyásókat és felelőtlen kalandorokat formálnak át ösztönös kedvességükkel becsületes, érző emberekké. Vikta már életkoránál fogva sem, Julis meg Apostagi erendően magasfokú erkölcsi érzéke miatt sem lehetne ún. ösztönző gyerek. Nem beszélve arról az eleve kizáró okról, hogy a neves amerikai író csak 1868-ban, vagyis több mint 10 évvel Eötvös után írta meg híres elbeszélését. A téma azonos szemléletmódja, jellegzetes beállítás, a lelkiismeret szépségének ábrázolása, egy-két motívum megegyezése mégis rokonítja őket. Ugyanúgy, mint a mogorva magatartást páratlan lelki finomsággal társító *Mikszáthot* is velük.

Mindezek ellenére, a hasonlóságoktól függetlenül, Eötvös éles szemmel megfigyelt és biztos kézzel ábrázolt paraszti és pusztai figurái a magyar valóság szülöttei. Szervesen hozzá tartoznak a békési tájhoz. Nincs hamis vonásuk, megokolt és természetes minden mozdulatuk, hitelesek a reagálásaik. Olykor még a beszédük is. Szeretik munkájukat, értik mesterségüket, tökéletesen ismerik a tájat, pontosan érzékelik a természet erőivel szembeni kiszolgáltatottságukat. Tudnak gyönyörködni a vidék szépségében, és féltőn tapadnak hozzá. Mint *Szakál Lajos* „utolsó gulyását”, a pusztát és a rideg állattartás szerelmét: Őri Pétert is fájó víziók gyötrik, ha a végtelen pusztát felparcellázásáról és a vasútépítési tervről hall és beszél. „Ládd-e Vikta! . . . nem adok neki hús esztendőt, hogy többé pusztát sem lesz az országban. Most is már egészen megváltozott a világ! Előbb bátran mehetett az ember, amerre tetszett: most mindenütt árkokat vonnak. S mennyi fát ültetnek, egész sövényeket, mintha bizony a birtokos sövény és árok nélkül nem tudná, meddig terjed jószág, és a szegény legénynek jóleshetnék, ha minden lépésnél arra intik, hogy széles e világon mindenütt a

más földén jár. És micsoda földön! Valóságos gyalázat, amit a szegény magyar földdel egy idő óta elkövetnek. Azelőtt a pusztákon gulya és ménes járt, a gulya meghízott s a föld zsirosabb lett: mindenki láthatta, hogy Isten a pusztát a marhának, a marhát meg a pusztának teremtette. Most a szántásnak se vége se hossza. Egyre nyúzzák, egyre vetik földjeiket, s végre is csak zsidó viszi el a termést. Még a kevés legelő, amit meghagytak, sem ér többé semmit. Töltést csinálnak töltés után. Mit ér a mező, ha a Tisza árja sem járhatja meg? Ha körülnézek és látom, ami a mai időben történik, örülök, hogy megvénültem. Húsz év múlva, amint a gróf inspektora mondja — verje meg az Isten a bolondját —, még a marha sem jár többé szabadon, nem lesz többé gulya az országban, és a gulyásokból mind isvájcereket (tehenészeket) csinálnak. Szinte jólesik, hogy nincs fiam, aki e nyomorúságot megérhetné”.

Az öreg gulyás múltidéző nosztalgiaja természetesen nem Eötvös érzéseit tükrözi. Ő a Bach-korszak esztelen zsarnoksága idején is az értelmes jövő útját kereste, s ennél fogva számolt a retrográddá váló hagyományok felszámolásával. (Erre a *Békés megyei Gazdasági Egyesületben*, illetve az *alföldi vasút — Nagyvárad—fumei — megyei bizottmányában* vállalt szerepének és tevékenységének az ismertetésekor bővebben kitérünk majd.) Tévednénk akkor is, ha azt állítanánk, hogy Eötvös tökéletesen azonosult a néppel, s mint író, velük azonos hőfokon élte át belső konfliktusaikat. Nem. Kívülről és felülről nézte sorsukat és életüket, de mindenkor résztvevő szívvel és megértő, meleg érzésekkel. Boldogan töltötte körükben az időt; örült, ha közelebből vizsgálhatta természetes észjárásukat, és hasznos tapasztalatokat szerezhetett életkörülményeikről, megismerhette sajátos gondolkodásmódjukat és beszédjüket.

Van valami *Justh Zsigmond*-i abban, ahogy az életerős, nagy munkabírási parasztembereket nézte. 1852. február 12-én így írt *Szalay Lászlónak*: „Tegnap csaknem az egész napot az orosházi tanyákon töltöttem. Ökrökre lévén szükségem, magam mentem a gazdákhöz, s egy szállásról a másikra, míg végre elesteledet (!), s ökröket ugyan nem találtam, de igen kellemes napot töltöttem, mert talán évek óta nem szoltam annyi józan, s helyét tökéletesen betöltő emberrel, mint itt, s talán soha nem érzém annyira igazolva nemzeti önérzetemet, mint az egyszerű gazdák között. Barátom! milly nép! milly büszke, s mégis milly nyájas, milly egyszerű szokásaiban, s mégis milly fogékony minden nemes érzés iránt, mennyire mívelt lelkű durva subája alatt, s mi derült minden komolysága mellett . . ., ki a népet az eke szarvánál látta, főképp itt az alföldön, hol az igazi magyar faj lakik, az bátran leveheti előtte süvegét . . ., ha az egyes individuumokat nézed, igen sok esetben megvallod, hogy nem csak olly ember előtt állsz, ki náladnál sokkal boldogabb, de ki sokkal inkább is érdemli, hogy boldog legyen.- Ha *Ravasz István* urammal szólnál, kivel tegnap majd egy óra hosszúig beszélgettem, egyet értenél velem”.

A földbirtokos Eötvös sikertelen ökörvásárló útja az író és politikus számára járt jelentős haszonnal. Felfedezte és jobban megismerte a fejlett gazdálkodást folytató, eredeti gondolkodású, maga elé elérhető célokat tűző, sorsával elégedett parasztot: Apostagi János vagyonosabb őst és társát, az észnek és a becsületességnek élő képviselőjét. Elfogadta *Ravasz* uram érvelését, akinek „minden vagyonossága mellett” (Eötvös szerint 112 hold saját földje volt) nem

célja, hogy fiaiból „urat” neveltessen, minthogy „predicator még se lenne, és aztán azt, ami ezután lesz oskolába, még se tanulhatná meg, azt, ami volt — kár abból sokat tudni, . . . nem bánnám, ha felét is elfelejteném csak annak is, amit én tudok a múltból”.

Annyit jelent ez, hogy Eötvös, kit alacsony termete és gyenge testalkata miatt Orosházán és környékén „hitvány”, de „jó bárónak” tartottak az emberek, *Ravasz* uramban és a hozzá hasonló értelmes gazdáknban fedezte fel azt a fontos társadalmi képletet, amely reményt adhat arra, hogy „nemes Békés vármegye” s vele együtt az egész magyar haza, új erőre kap, és szép fejlődésnek indul. De a velük folytatott beszélgetések megerősítették abban is, hogy az iskolai oktatás tananyagát sokkal erőteljesebben kell a kor gazdasági-társadalmi igényeihez és körülményeihez kötni és mérni. Ki kell szűrni belőle minden kis értékű, felesleges kacsatot, hogy ezáltal több idő jusson a korszerű, hasznos ismeretek elsajátítására.

A ritka, de szerencsés találkozásoknak a jószemű kritikai realista író köszönhetett a legtöbbet. Közvetlen tapasztalás alapján tanulmányozhatta a paraszti észjárás egyik leglényegesebb vonását, a természetközelséget. Akkor is jelentős többlet ez, ha világosan látjuk, hogy az Eötvös által ábrázolt világ még a rövidebb és összefogottabb, cselekményközpontú novellákban is sajátos társadalompolitikai célnak rendelődik alá. Alig befolyásolja ez az alapvető írói szemléletet; többnyire itt sem az „érzésből támadnak a gondolatok”, hanem fordítva — „a gondolkodás és az elmélkedés ébreszti és táplálja az érzelmet”. (*Bodnár Zsigmond*)

Novelláinak cselekménye zárt paraszti körben folyik. Kevés vonással ábrázolja hőseit, akik elementáris erővel kötődnek a földhöz és a mezei munkához. Ez a szoros érzelmi viszony és anyagi érdekelttség jelenti életük biztonságos archimedesi pontját, ez irányítja gondolkodásukat, ez formálja egyéniségüket, ez szabja meg aktív szókincsüket és beszédmódjukat. Mindent hozzá mérnek és belőle eredeztetnek. Az átélt eseményeket az éppen akkortájt végzett munkához kapcsolják (kaszáláskor, kapáláskor, aratás idején, a tiszágotai téli vásárokor stb.), egyéni érzéseiket a természet megegyező jelenségeihez társítják, mint-ha így akarnák hitelesebbé, nyomatékosabbá tenni, megerősíteni a sajátjukat — akár a népdalban. Például a haldokló tót bérmunkásnak a kis leánykájára vetett szeretetteljes búcsúpillantása olyan, mint a „fergeteg előtti utolsó napsugár”, az Apostagi portán felnevelkedett szép természetű, szorgalmas leány Pista iránti vonzalmának szerelemmé érése és hirtelen tudatosodása a napkelte mámorító szépségéhez hasonlít: „Rég világos a táj, mielőtt a nap fölkel, de habár az első szürkületől fogva minden világosság csak a naptól jó is, mi felséges pillanat az, mikor e ragyogó csillagzat végre egészen fölmerül a láthatárunkon, s első sugarait a tájon elöntve, a madarakat énekre, az embert munkára hívja. Csak e pillanattól kezdve nyeri minden tárgy fényoldalát; a harmat, mely egész éjen át a mezőre szállt, csak most ragyog és gyöngyözik minden levélen és fűszálon, csak most érezzük, hogy új nap kezdődik, s új életbe fogunk. Ilyen azon pillanat, melyben a szív szerelmének öntudatára jut”. A *Téli vásár* szánni való szerelmeseinek a szívébe is a természet nagy igazságai öntenek némi hitet és reményt: „Nézd csak, ott milyen sötét a sövény, s a fák is milyen szárazon

állnak, mintha csak arra valók lennének, hogy kivágyják, és mégis pár hónap múlva mind kizöldül és virágozik. Minden fának megvan tele, de megvan tavasza is, miért ne lenne nekünk”.

A finom művészi látásra valló, lírai hangulatú párhuzamok sorát sokáig lehetne még folytatni, hiszen Eötvösnek bensőséges kapcsolata volt mind az alföldi tájjal, mind a rajta élő emberekkel. Mint a csalhatatlan szemű festő előtt, előtte is megnyílt és beszédes lett a táj. Sok apró finomságra figyelt fel. Észrevette jellegzetességeit, magába szívta pazar gazdagságát, jól megsejtette hangulatát. Megvolt benne az a csodálatos adottság, amelynek birtokában egyszerre fel tudta ismerni, melyek azok a speciális elemek és tárgyak, amelyek összetéveszthetetlené, egyedivé varázsolnak egy-egy vidéket. A legkisebb színárnyalatot is pontosan érzékelné tudta az időjárás-változások idején. Hosszú utazásai során sokszor gyönyörködött el a természet csodáiban. Élvezte annak lágy és borzalmas szépségeit: különösen a vihart és annak az emberre gyakorolt hatását festette nagy előszeretettel, jól tudván, miként reagál rájuk a szív és az elme.

A pusztaszenttornyai birtok nemcsak megnyugtató anyagi háttérrel jelentett számára, hanem szellemi kikapcsolódást adó, idegpihentető menedéket is. A különféle „megkeseredettségek” idején többnyire ide vonult vissza, s innen — bármilyen zaklatott idegekkel, bármilyen sértett szívvel jött is, mindig szellemileg felfrissülve, megújult hittel távozott; a pusztát feloldotta és hamar szétoszlatta gyötrő gondjait és fájdalmait.

Örömmel időzött „a birtok egyik legkellemesebb pontján” felépített, kedves hangulatot árasztó, úgynevezett tiszti lakban, amelynek két szobáját tartotta fenn a család. Illet Eötvös egyszerű életmódjához ez a cseppet sem hivalkodó, egyáltalán nem kastélyszerű épület, amelynek „a gazdasági belsőségek felé tekintő” üveges folyosójára „nyaranta a vadszőlő sűrű levelei vetettek enyhe árnyat”, míg az átellenes oldal meghitt, barátságos hangulatát az a hívogatóan szép futórózsa adta, amely szelíden fonta körül „a parkra nyíló kisebb-szerű veranda” kettős oszlopait. Az itt lévő, egyszerű, festett bútorokkal berendezett, két ablakos tágas dolgozószobából csodálatos kilátás nyílt: zöld gyeppázsittal körülvett, szépen gondozott virágágyakon, jobbról is, balról is magas fákkal övezett parkon, sötétzöld levelű, fürtös virágú syringa lugason (orgonafa) pihenhetett meg a fáradt szem. A költő-műfordító orosházi pap: *Győry Vilmos* többször találta itt a szívélyes házigazdát, amint nagy elragadtatással szemlélte a csodás panorámát.

Amikor 1848 októberében *Lamberg* meggyilkolásáról értesülve, családjával együtt „csupa élmégből” Münchenben élő nővéréhez menekült, akkor is élénken foglalkoztatta Pusztaszenttornya sorsa. Viszolygása, „élmégsége” emberileg nagyon is érthető volt. Egyrészt az izgatta, mi lesz családjával, minthogy nem lehetett tudni, lesz-e kellő személyi biztonság hazánkban, ha egy esetleges, joggal várható forradalmi terror lábra kap, másrészt nem tudta sehogyszem elaltatni politikusi lelkiismeretét, s az foglalkoztatta: megtagadhatja-e régi elveit, s részt vehet-e ő, a *reformok* közismert híve, buzgó sürgetője, aki irtózik és undorodik az erőszaktól és a kiontott vértől, egy olyan kormány munkájában, amely *Kossuthnak* a *Jellasics*-féle betörés után különösen megnőtt politikai

befolyása és hihetetlen személyi varázsa révén egyre jobban eltávolodik eredeti programjától és a trónfosztás felé közelít.

Tiszteletre méltó, becsületos állásfoglalás volt ez. Sok nagyszerű hazafi, sok kiváló, lelkiismeretes politikus gondolkodott hozzá hasonlóan. Hogy csak az ismertebbeket említsük, például a „vér és vér mindenütt” kísérteties látomásával küszködő, „csillagokban olvasó” *Széchenyi*, aki úgy vélte, önmagának tartozik azzal, hogy kilépjen „egy olyan minisztériumból, amely romlásba dönti az országot! Beledőlni, másoktól vezetettve . . . ám legyen; de hogy vezetnie kelljen az embernek rossz utakra, ez olyan agónia, amit nem tudok elviselni” — vívódott önmagával a *Napló* 1848. július 21-ei bejegyzése szerint. Aztán ott volt a „haza bölcse”: *Deák Ferenc*, a józan ész és kérlelhetetlen tiszta logika alapjaira helyezett mérséklet és lojalitás következetes képviselője, akinek elvét a nagyszerű politikai érzékkel rendelkező, vele és Eötvössel egy időben lemondó, bátor miniszterelnök: *Batthyány Lajos* is osztotta, nem beszélve az ún. *békepárt* megfontolt vezéregyéniségéről, *Nyáry Pálról* és lelkes követőjéről *Jókairól* (rőla a következő fejezetben lesz szó), vagy éppenséggel a Magyarország és Erdély uniójának előkészítését tiszta szívvel szolgáló s érte szenvedélyes hangú beszédek tartó *Wesselényi Miklósról* stb.

Eötvös, az erőszakmentes társadalmi fejlődés alapján álló, egészséges reformokat megfogalmazó és követelő író és társadalompolitikus Münchenben viszonylag korán rádöbbsent, mit jelent az anyagi tehetetlenség és kiszolgáltatottság. Alig egy-két héttel családja megérkezése után, 1848. október 20-án ezeket írta barátjának, a történész *Szalay Lászlónak* a Majna melletti Frankfurba: „Sokan talán esztelenségnek tartják, hogy miután semmi veszély nem fenyegett, elmentünk, te esméred azokat, kik jelenleg Pesten kormányoznak, s legalább megfoghatónak fogod találni, ha illy viszonyok alatt egyes emberek kivándoroltak csupa émelgésből”. Megőrizte azonban kinn is élénk politikai érdeklődését, nem tagadta meg magyarságát. Állandóan figyelemmel kísérte a hazai eseményeket, bár szomorú szívvel látta, hogy a vad forradalmi erők miként sodorják félre a jelentős értékeket. Majd így folytatta: „De mind ezen okoskodásoknál nehezebb és fontosabb az, mit fogunk itt külföldön tenni . . . Pár ezer forintot hoztunk magunkkal, de ha ez elfogyott, mit teszünk? Ha *Kossuth* és társai a kormányban marad (!), nem csak saját, de valószínűleg nőink (ti. *Trefortné* is!) birtoka is confiscatio alá esik, s ha ez nem történnék is, a jövedelmek bizonyosan nem fognak kiküldetni — miből élünk? . . . Kérlek barátom, ha lehet, segíts; hogy munkát találjunk . . . Tudod, *Treffort* tökéletesen ír németül, én magam is, ha *Treff.* dolgozásaimat átjavítja, bátran léphetek fel . . . Legyen politicus cikkely, nagyobb értekezés, regény vagy historicus dolgozat, . . . ne feledkezz meg róllunk, minthogy én részemről megnyugtatta csak akkor érzem magamat, ha elég munkát látok magam előtt, miből nem dicsőséget, de legalább családom mindennapi kenyerét várhatom”.

Ebben a légkörben kezdett bele nagy értekezése írásába. Ez volt *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása a magyar álladalomra*. A gazdag forrásanyagra alapozott, nagy gonddal készített, két részre tagolódó, kiütkereső állambölcseleti tanulmány jóval reálisabb megközelítésű írás, mint *Kemény Zsigmond* forradalom után készített értekezései. A még le nem higgadt indula-

tok légkörében természetesen ez is adott bizonyos félrehallásra okot. Voltak, kik nem érzékelve tökéletesen a különböző politikai fogalmak tartalmi jegyeit, még Eötvös szocializmus sőt kommunizmus iránti rokonszenvét is kiérezték belőle, bizonyára azoknak az elméleti részleteknek az olvasása közben, melyeket az író a nagy nemzetközi tekintélynek örvendő liberális francia gondolkodók: *Adolphe Thiers* és különösen *François Guizot* inspiráló eszméinek a hatására írt. Ők ugyanis a nagy történelmi események mozgatórugóját az osztályharcban látták. *Guizot* például így elmélkedett: „Történelmünket a különféle osztályok küzdelme töltötte be. Az 1789-i forradalom a legáltalánosabb és leghatalmasabb kirobbanása volt e küzdelemnek. Nemesség és harmadik rend, arisztokrácia és demokrácia, polgárok és munkások, birtokosok és proletárok más-más szereplői, más-más formái voltak e társadalmi küzdelemnek, amely régóta kínoz már bennünket”.

Ezeknek a nagy nyugati állambölcseleőknek az elméletét 1848-ban már sokan vallották Európában. Miért ne meditálhatott volna rajta, vagy vitázhatott volna vele a forradalomellenes reformer-politikus, a polgári haladás és átalakulás eszméjének a jogosságát kereső Eötvös, aki annyit mindenképpen leszűrhetett politikai tanulságul magának, hogy minden forradalom végső soron a baloldaltól kapja lendületét. Nyugodtan elfogadhatta és használhatta elemzési elvként is *Guizot* modern történelemszemléletét, mégha nem is értett vele mindenben egyet.

Eötvös — tudvalevő — az idegen művészi hatás és eszköztár alkalmazásának a lehetőségét és jogosságát még a szépirodalmi művektől sem vitatta el. *Petőfi* népies költeményeit pl. az idegen szempontok és szabályok alapján ítélező kritikusok értetlenségével szemben ekként vette védelmébe: „Nem az a kérdés, francia vagy német módot kövessünk-e műveinkben. . . , *feladatunk magyar műveket alkotni*”. Elvi megállapítása a tudományos (történelemfilozófiai) elemzésekre még fokozottabban érvényes. Különösen, ha olyan kérdés elemzésére vállalkozik a tudós, amelyik — mint jelen esetben is — az 1848-as magyar események és a nagy francia forradalom között keresett szemléletbeli azonosságot és ellentétet.

Eötvös kétségkívül a forradalom okozta politikai válságból keresett kiutat *A XIX. uralkodó eszméiben* és a hozzá készített *müncheni vázlatokban*, mind a maga, mind a nemzet számára, amikor szembehelyezkedve a *Kossuth* képviselte radikális iránnyal elutasította a trónfosztás tényét. Tulajdonképpen már a kiegészítést — egyengette és kutatta. A cári reakció terjeszkedésétől félve, kitarított régi elve: a Habsburg-ház vezette osztrák összbirodalom koncepciója mellett, ebben látva hazánk fennmaradásának egyedüli biztosítékát. Bántó leegyszerűsítéssel annyit jelent ez, hogy „míg itthon *Kossuth* a hazáért, ő odakünn a birodalomért küzdött”, s vele természetesen hazájáért is.

Merész társadalompolitikai elvei miatt már *A falu jegyzője* megjelenését követő vita idején is sokan elhatárolták magukat tőle. Nem csak Békés megyében, ahol *Horváth Dezső* állítása szerint az 1846-os tisztújításon nem volt elég híve ahhoz, hogy alispán lehessen, egy év múlva pedig — mint tudjuk — a megye teljhatalmú vezetőinek akarata ellenében nem tudhatta követté választatni magát. Csak mint jellegzetes tény említjük: nagy regénye még 1850-ben is bajba

keverhette az embereket. *Jugovics József* a sárréti járás főszolgabírája (volt orosházi főszolgabíró) például széles körű nyomozást tartott, hogy megtudja: milyen körülmények között jutott birtokába a szeghalmi jegyző, *Soós József*. Miért küldte el címére Eötvös művét egy „lázas értelmű levél” kíséretében a debreceni kollégium karácsonyi legátusa: *Domokos József*?

Eötvös sohasem volt forradalmár, legfeljebb csak rokonszenvezett a forradalom egyik-másik eszméjével. Most, hogy közelről látta félelmes erejét, rettegés és kétely lett rajta úrrá. Kiderült, hogy megalapozottnak hitt demokratizmusa, kemény társadalompolitikai elvei nem bírják ki a súlyosabb erőpróbákat. Hogy bár szakított apjával és osztálya maradi elveivel, „nem szakított gyökeresen magával az osztállyal”. Csillapodott bíráló szenvedélye, enyhült ostorozó hangja, s a társadalmi megbékélés hirdetője lett. Ahogy a novellákban is láttuk, melyekben ugyan mindig igazolódott a fő tétel: a szív törvényei nem ismernek rangkülönbséget és osztálykorlátokat. Csak egyetlen egyszer — a nem a mi vidékünkön játszó *A molnárleány* történetében jelent meg a régi eötvösi hang és nézőpont, és tört pálcát az író a kétes rangra törő, urakhoz törleszkedő, szívtelen, vagyonos apa fölött.

Már a „müncheni vázlatokban” is egy olyan tisztán liberális berendezési formán töprengett, amelynek lényege az egyéni adottságok és képességek zavartalan érvényesülését jelentő szabadság, de nem kritériuma az egyenlőség. Addig a végkövetkeztetésig azonban már nem jutott el, hogy a szabadversenyre épülő, osztályharctól mentes társadalom merő ábránd, mert nincs olyan polgári alkotmányos forma, amely bár túllépett a feudális kereteken, ne tarthasson a szocialis(ta) forradalmi átalakulás törvényszerű jelentkezésétől és bekövetkezésétől.

Akik megelégedtek az elemzés egy-egy tetszetős gondolatával, és nem követték végig az író eszmerendszerét, azokat könnyen megteveszthette egy-egy szépen megfogalmazott tömör tézise, amit aztán legtöbbször a saját szájuk íze szerint értelmeztek és hasznosítottak. Így volt ez a hangzatos *egyéni szabadság* teóriájával is. Akik nem járták végig a fogalom tartalmát kutatva, a szillogizmus cseppet sem könnyű logikai útvesztőt, azok nem jutottak el addig a végkövetkeztetésig, ameddig a humanista Eötvös eljutott; — annak a felismeréséig, hogy az egyéni szabadság végső soron a szabadverseny eltorzulásához, — *Thomas Hobbes* „homo homini lupus” (ember embernek farkasa) igazságához vezet. Más szóval, hogy a francia polgári forradalom nem változtatta meg alapjaiban a társadalmat; a burzsoázia felszabadítása nem szorította vissza és nem szüntette meg a kizsákmányolást.

Az abszolutizmus korában a politikai tétlenségre kárhoztatottak nagy része a Világost követő első évek szinte törvényszerű lelkiismeret-vizsgálata után erejét és energiáját gyümölcsözőbb célokra, praktikusabb dolgokra — a magángazdaság korszerűsítésére fordította. Ezt tette — ha nem is ilyen egyértelműen — Eötvös is. *Maday* azt mondja, hogy 1850—54 között „a csabacsüdi birtokon bujdosott, s a császári hatóságok nem tudtak tartózkodási helyéről”, ennél fogva eljárást sem indítottak ellene. Majd még ezeket írta: az orosházi főszolgabíró, aki barátja volt, adott fegyvertartási engedélyt számára, „anélkül, hogy a felsőbb hatóságok arról tudtak volna”. Ez azonban így nem fedi a valóságot. Eötvös ugyanis 1850. december 4-én érkezett haza külföldi bujdosásából, s

előbb a Fejér megyei Velencén telepedett le, ahonnan családjával együtt a következő évben Budára, az újonnan épült svábhegyi házba költözött. Természetesen le-lejárt a szenttornyai birtokra is, de *nem bujdosott a császári hatóságok szeme elől*. 1849. május 1-jén például önként jelentkezett, hogy tanúskodjék *Batthyány Lajos* miniszterelnök bűnperében; de tudtak róla később is. Ellenőrizhették levelezését, szemmel tarthatták rokoni és baráti látogatásait, megvizsgálhatták küldeményeit. Még „politikus munkája” — *A XIX. század uralkodó eszméi* második kötetének az írásában sem háborgatták. Téved abban is, hogy „barátjától”, az orosházi szolgabírótól „a felsőbb hatóságok tudta nélkül” fegyvertartási engedélyt kapott. Ehhez annak nem volt joga. Állásával játszott volna, ha valamelyik ellenőrzésen felismerik az okirathamisítást. Tény viszont, hogy ezirányú kérvényét Békés megye cs. kir. főnöke terjesztette fel engedélyeztetés céljából (7600/1851 szám alatt) a „kerületi főméltóságú úrhoz” — főbiztoshoz —, de ez a folyamodványt sokáig — egészen 1853. március 13-ig — nem intézte el. Különféle adminisztrációs nehézségekre hivatkozva (kiegészítő iratok, „személyes leírás”, bélyegilleték lerovása stb.), 2 álló éven át húzta-halogatta az ügyet.

Ez a mi szempontunkból legfeljebb csak annak az igazolására jó, hogy Eötvös 1851—54 között többnyire itt tartózkodott, hiszen nemcsak ispánja: *Csendes József* részére kért fegyvertartási engedélyt, hanem önmaga számára is. Lehet, hogy erre az időre esik csabacsúdi „tanítóskodása” is?

Dankó Soma: Báró Eötvös József és Trefort Ágost mint tanító című, a *Nemzeti Kultúra* 1911-es évfolyamában publikált cikkében „atyjától és az öregektől” szerzett értesülések alapján arról beszélt, hogy a két előkelő földesúr az önkényuralom szomorú korszakában, amikor „politikával nem foglalkozhattak” (az emberek úgy mondták: „Lakat van a szájukon”) *iskolát tartott* a csabacsúdi Rosty-birtokon. Ezt találták a legkézenfekvőbb megoldásnak arra, hogy szót értsenek az egyszerű emberekkel. „Volt is ott óvoda, iskola, felnőttek iskolája, sőt templom is” (vasárnapi iskola?). Az óvodát a *jó, áldott nagyságos asszony* bent a kastélyban vezette. A gyermekek iskoláját az „urak ellenőrzése” mellett egy *Szlávik* nevű öreg tanító” látta el”. Munkájához — ahogy ezt *Dankó* visszaemlékezéséből olvassuk — nagyszerű lehetőséget teremtettek *Treforték*. Olyan korszerű felszereléssel rendelkezett, amely „beillene bármelyik mai minta-iskolához”. Az idő nagyon megszépítette a rideg valóságot. A korabeli iskolák tárgyi ellátottságát, továbbá a Bach-korszak nehezen meginduló ipari és kereskedelmi életét, viszonyait, még inkább Eötvös és különösen *Trefort* súlyos anyagi körülményeit és fizetési kötelezettségét ismerve (1852 tavaszán kezdte meg csabacsúdi lakóháza építését; intézőt sem tartott, ezért az építkezést és a gazdaságirányítást is egyedül végezte), nehezen tételezhető fel, hogy eladósodott birtoka, melytől 1849 szeptemberében még 5—6000 forint nettó jövedelmet remélt — ennyit érhetett az Eötvös-birtok is —, s melyet hogy versenyképes lehessen, modernizálni is akart, annyi hasznot hozzon, hogy abból luxus kivitелű eszközök vásárlására is telt volna.

A „szelíd” Eötvös és a „szigorú” *Trefort* — *Dankó* szerint — a felnőtteket tanították, különbséget téve aszerint, ki milyen mértékben sajátította el az olvasás és számolás tudományát. Az „önszorgalomból” tanuló *haladóknak*

könyveket és újságokat adtak. Kijelölték bennük az általuk olvasásra érdemesnek tartott fejezeteket, melyeket aztán adandó alkalommal „kiegzamináltak” — megbeszéltek. „Örömmel és kedvvel látott ott a tanuláshoz” mindenki. „Kik előbb rovással számoltak, most rendes számokkal; a juhász könyvet vezetett a szaporulatról és az elhullásról” — erősítette *Dankó* állítását segédtanfelügyelője: *Horváth Dezső*.

Az az érzésünk, hogy a két politikus érdeklődésű földesúr valójában csak egy-két órát adhatott. Rendszeres oktatást nem vállalhattak. Eötvösnek ugyanis meg kellett osztania idejét és energiáját Velence, Pest (Buda) és Szent-tornya között; tehát nem tudhatott zavartalanul dolgozni. Tanítói munkájáról *Szentkereszty* sem tesz említést a *Békés vármegye népoktatásának története*-ben. Nem találjuk nevét (*Trefortét* sem!) sem a csabacsúdi, sem a békésszentandrás-i iskoláról közölt adatok között. (a csabacsúdi határ ekkor ugyanis Békésszentandrás-hoz tartozott). Nem tud az öreg tanítóról: *Szlávikról* sem. A legrégebbi csabacsúdi uradalmi iskolát 1871-től számítja, s tanítójaként az oklevél nélküli *Motyán* (talán Molcsán vagy Multyán?) *Jánost* nevezi meg.

Nem kételkedhetünk benne, hogy a kulturális kérdések iránt különösen érzékeny népbarát Eötvöst és *Trefortot* nagyon is közelről érdekelte az iskola- és az oktatásügy. Feltételezhetjük, hogy egy-egy alkalommal meg is próbálkoztak a „tanítással”. Fontos nemzetépítő-nemzetfenntartó szerepet tulajdonítottak az iskolának s a rendszeres oktatásnak. Eötvös például így érvelt a nevelés ügye mellett: „... a nevelés az, amely által az alsó néposztálybeliek az állam által nekik adott jogok élvezetére képesekké tétetnek. Elhalasztani a nevelési intézkedéseket nem más, mint azon időpontot elhalasztani, melyben a nép azon jogot, melyet az állam adott, valósággal élvezheti; mert a *politikai jogokat nemcsak a törvény adja, hanem adja a személyes képesség*”. Ezért tartotta a rendszeres iskolai oktatást a leghatásosabb (szinte az egyetlen) módnak, amelylyel „a nép erkölcsi nevelésére hatni lehet” ... *az, aki népet akar teremteni, adjon neki világgosságot* — mondotta az országgyűlésen — *a többi magától jön*”.

Mint közéleti ember, mint politikus is elengedhetetlennek tartotta a felnőttek szellemi irányításában való aktív részvételt: „Nem kormányozhatja senki az embereket — írja naplójába —, ki azoknak érzéseiben és szenvedéseiben legalább egy bizonyos pontig nem osztozik; az úgy nevezet (!) nagy férfiak minden korban olyanokból váltak, kiknek felfogása a tömegnek felfogásától nem különbözött”. A kultúra teszi a nemzeti egység biztos alapját, s ennek legjobb eszközlője a célját világosan látó és maradéktalanul teljesítő iskola.

A csabacsúdi uradalom dolgozói körében végzett oktatás jó lehetőséget nyújt az író és a politikus Eötvösnek arra, hogy fenntartsa és szorosabbra fűzze kapcsolatát a néphez. Ahogy a visszaemlékezők feljegyzései bizonyítják, mohó érdeklődést tanúsított mindenegyes leruccanásakor „a vidéken nyilvánuló hangulat, vélemények, politikai és társadalmi nézetek” iránt. Tájékozódásra, a közvélemény megismerésére használta fel a kimerítő, vége-hossza-nincs pusztai sétákat. „Fáradhatatlan gyalogló volt, testének kitartó erejét talán csak lelkének érdeklődése múlta felül” — dicsérte a költői lekü *Győry Vilmos* — lelkészarsa:

Torkos Károly öccsétől, *Imrétől* nyert értesülésére építve. Ilyenkor persze nemcsak spontán észlelt jelenségekről vagy szakmai kérdésekről volt szó, hanem helyi és országos gondokról is.

Eötvös nem volt járatlan a gazdaságban. Apjának hajdan országszerte ismert mintagazdasága volt Ercsiben. Hozzáértéssel tudott hát vitázni több szakmai kérdéstről is. Érdeklődését nem kerülték ki az agrártudomány új kutatási eredményei. Nem kötődött makacsul a földművelés és állattenyésztés ásatag formáihoz: *mert újítani*. Ahogy az általunk már említett 1852—53-ban készült birtokfelmérés is nyomatékosan erősíti, szakított a rideg állattartással, és az istállózó állattenyésztésre tért át (az öreg Öri Péter szájába adott bús átkozódást a felparcellázott, felszántott legelőről talán éppen valamelyik öreg gulyásától hallotta). Új növénykultúrák (repce, dohány, különböző takarmányfüvek) termelését is szorgalmazta. Humanista emberbaráti elvei, nemes kulturális célkitűzései, állandó és folyamatos anyagi gyarapodást sürgető nemzetgazdász szemlélete mereven elutasított minden maradi gondolkodásmódot és életformát. Tiszta szívvel harcolt — az egyéni szabadság elvének megsértése nélkül — az ellen a ridegpásztori és szegényparaszti világ ellen, amelyet a kiváló botanikus tanár, a későbbi akadémikus: *Dorner József* így jellemezett iskolája, a „szarvasi főtanoda” 1860. évi tevékenységét összegező „tudósítvány”-ban: „... a sok marhapásztorok, gulyások, csikósok életüket Isten szabad ege alatt élik le, holt napjáig némelyik falut sem látván, másfelül itt-ott még akadnak jámbor szegények, kik föld alatti üregekben, úgy nevezett putrikban laknak, vagy kik kémény nélküli nyomorult kunyhóikat marháikkal osztják meg, tagjaikat juhbőrrel fedik, ... a könyvről, írás- vagy olvasásról fogalmuk sincs, ... egész vallásuk és hitök böjtölésből áll”.

Ezeknek a szegény páriáknak az életkörülményeit nem lehetett egyetlen rendelettel megváltoztatni. Rajtuk csak okos, tervszerű iparosítás segíthetett volna. Tudta ezt jól, sőt hirdette is az ifjúkorában nagy európai utazásokat tett Eötvös, ki sokat töprengett azon, szerény erejéhez képest miként mutathatna példát. Milyen vállalkozásba kezdhetne.

Ilyen *kedvenc eszméje* volt például a „selyemtenyésztés”. Nagy eperfatelepet kívánt létesíteni azzal a nem titkolt céllal, hogy annak biztosan remélt anyagi sikerével megnyeri a szomszéd birtokosokat a „szederfa-mozgalom”-nak, másrészt a létesítendő feldolgozó üzemnek, a selyemszövőnek. Egyre többet vitázott gazdatisztjével a telepítés céljáról és hogyanjáról. Ez ugyanis, jól ismerve a szenttornyai föld sajátosságait, le akarta beszélni róla. Vitájuk eredményeként végül csak „mintegy 30 hold területet szakaszatott ki” birtokából; gondosan beültette szép csemetékkel, majd amikor fájó szívvel be kellett látnia, hogy az élet gazdatisztjének ad igazat, nem kísérletezett tovább — elvetette ideáját.

Bővebb utánjárást érdemelne, hogy tisztázzuk: ott volt-e, ott lehetett-e Eötvös és *Trefort* 1851-ben azok között a földbirtokosok között, akik a korszerű gazdasági kultúra terjesztésében, illetve a minőségi növénytermesztés és állattenyésztés megindításában nagy szerepet játszó *Békés vármegyei Gazdasági Egyesület* elődjének, a sarvasi egyesületnek újbóli alakítását sugalmazták. Területi érdekeltységüket, gazdaságpolitikai szemléletüket és célkitűzéseiket tekintve, feltétlenül.

A *Széchenyi István* által 1830-ban életre hívott országos szervezet azok közé a ritka vállalkozások közé tartozott, amely — azt mondhatni — zavartalanul vészelte át a vihart, minthogy *Andrássy György*eknek már 1850-ben sikerült megnyerniük hozzá *Geringer Károly* kormánybiztos rokonszenvét. 1852-ben a *Helytartóság* 18.263 számú leiratával még a szarvasi helyi fiók „újboldi alakítására” is engedélyt adott. Tevékenységéről azonban 1857-ig (ekkor erősítette meg a király az *Országos Gazdasági Egyesület* alapszabályát, és engedélyezte a vidék szervezkedését) nincs érdemleges adatunk. A *Békésvármegyei Gazdasági Egyesület* végül csak 1860. május 15-én alakult meg „Békéscsaba székhellyel”, miután a szarvasiak — belátva, hogy „egy község és környéke a legjobb akarat mellett sem bír azon erővel, mely egy gazdasági egyesület feladatainak megoldására szükséges” —, maguk indítványozták saját csoportjuk feloszlását, illetve a szervezendő megyei egyesületbe történő beolvasztását. Ez lett az első olyan megyei érdekeltségű szervezet, amely feltehetően a vasút jóvoltából, nem az akkori megyeszékhelyen, hanem a népesebb és központibb fekvésű Békéscsabán szerveződött.

A szarvasiak javaslatát a megye akkor megválasztott első alispánja, *Trefort* lelkes örömmel karolta fel (lehet, hogy ő proponálta a szarvasiaknak is?), és ígéretét beváltva, aktív részt vállalt mind az előkészítő tanácskozások, mind az alakuló gyűlés szervezésében. Ott található az alapítók között Eötvös neve is, aki az 1860. augusztus 12-én tartott előkészítő gyűlés végén szót kért, és a következő, kevesek által ismert rövid beszédben méltatta *Széchenyi* érdemeit, akit egyre jobban megértett és megszeretett. (Fél évvel később az Akadémián elmondott emlékbeszéde közismert. Ez még német nyelven is megjelent.)

Ezeket mondta:

„Engedje meg a t. gyülekezet, hogy mielőtt szétoszlunk, egy indítvánnyal lépjek fel, mely ámbár a békésmegyei gazdasági egyesület alakulásával összekötésben nem áll, meggyőződésem szerint ma napirenden kell hogy legyen mindenütt, hol magyar emberek bármily tárgy fölött tanácskozásra összegyűlnek. *Széchenyi István* temetésének napja ez! A hazának nem volt méltóbb fia, nem volt nemesebb, tevékenyebb tagja nemzetünknek, s az egész országot a jelen viszonyok közt nem érthette volna nagyobb fájdalom, mint midőn ezen férfiú halálának híre elterjedt.

A magyar akadémia, midőn e gyászeseményről értesült, közülésében elhatározta, hogy tagjai egy hónapig gyászt fognak viselni, s kétségkívül az akadémia csak kötelességét teljesíté, midőn ezen férfiú iránt, kiben alapítóját tiszteli, hála és kegyeletben magát senki által megelőztetni nem engedi. De ha e hazában körütekintve, a jelent azon idővel hasonlítjuk össze, melyben *Széchenyi* hasznos működését megkezdé, meggyőződünk, hogy e hazában más osztályok is léteznek, melyek a dicső férfiúnak, a magyar akadémia tagjainál nem tartoznak kevesebb köszönettel; főképp azok, kik az ország mezőgazdasági érdekeivel foglalkoznak, nem lehetnek ez iránt kétségben.

Nincs ága nemzeti érdekeinknek, melyekben az utolsó húsz év alatt szembetűnőbb haladást tapasztalnánk, mint éppen a földművelés körül, s nem fogja senki tagadni, hogy a roppant haladást főleg azon kiváltságok megszüntetésének köszönjük, melyek egykor a nemzet különböző osztályait egymástól elválasztva,

földünket, mely csak szabad tulajdonosok által mívelve termi meg gyümölcsseit, termékenységeinek ezen főtenyezőjétől megfosztá. A szabad föld s a jog és teher egyenlősége után, melyet most e hon minden lakója élvez, közlekedési eszközeink tökélyesbülése segíté elé földművelésünk emelkedését, s a Tisza és más folyók szabályozása által a magyar gazda tevékenységének új mezők nyílnak meg, s előre látható, hogy a mi még hiányzik, hogy a földművelés tekintetében a legelőbbre haladott nemzetekkel versenyezzünk, azt az egyesületi szabad szellem fogja kivívni, mely országunkban naponként terjed. S vajjon mind ezt nem *Széchenyinek* köszönhetjük-e nagyrészből? Neki, ki a jog s teher egyenlőségének elve mellett küzdött egész életén át; ki a közlekedési eszközeink javítására annyit tett, ki a Tisza-szabályozás nagy ügyét felfogá és az egyesülési szellemet e hazában példája által meghonosítá.

Valóban e haza minden osztályai között nincs egy, mely *Széchenyinek* több hálával tartoznék, mint éppen a földművelő osztály.

Határozzuk tehát el mi is, akik a megye földművelő osztálya képviselőinek tekintjük magunkat, hogy: egy hónapra gyászt öltünk a dicsőültért. Legyen gyászunk jele egy egyszerű fátyol, melyet kalapunkra kötünk, hogy e megye földművelői között senki ne legyen oly szegény, ki a tiszteletnek eme jelét ne szerezhetné meg magának. Az egész hazában nincs egy gunyhó, melynek lakói *Széchenyi* életének gyümölcsit nem élvezik, s azért ne legyen senki e hon polgárai között, ki, midőn a nemzet háláját s tiszteletét fejezi ki, szegénysége miatt a többiekkel ne egyesülhetne.

A nép javának volt szentelve egész élete, ő méltó arra, hogy halálának gyászát is az egész nép viselhesse.”

Az egybegyűlte meghatódott szívvel fogadták az indítványt, s ahogy az egyesület történetírója: *Zlinszky István* írja, „pár óra múlva egy gyászoló várost láthattunk, mely gyász pár nap alatt országossá lón”.

A *Békésvármegyei Gazdasági Egyesület* jelentős fórum volt. A gazdasági élet megreformálására tett sikeres erőfeszítéseken túl felkarolta a vasútépítés szervezését és a vasút gazdasági jelentőségének tudatosítását, nagy gondot fordított a hitelélet erősítésére, de kivette részét az 1863-as aszály elleni védekezésből is. Eötvös szerepet vállalt mindegyikben. Magasrendű humanizmusát legszebben a példátlan aszály elleni védekezésben tanúsított önzetlenségével és áldozatkész segítőkészségével igazolta.

A kétségbeejtő nyomor hatalmas méreteit újságcikkek és hivatalos beadványok egész sora tükrözi. Ma sem lehet ezeket megindultság nélkül olvasni. Elszegényedett, eladósodott nemcsak a szegény, hanem a gazdag is. Volt olyan település, ahol az inség demoralizálta tömeg végső elkeseredésében nem tudta fékezni indulatait, s hivatalos vezetőinek tehetetlenségét látva, az erőszaktól sem riadt vissza.

A birodalmi szervek eleinte nem tulajdonítottak kellő jelentőséget az aszályról küldött jelentéseknek. A bürokratikus intézkedések nem gyorsultak fel. A viszonylag gyorsan reagáló községek és városok bizottságainak kölcsönfelvétel iránti lépései, de még „az alföldi vasút földmunkájának országos megindítását kérelmező küldöttség”, amely pedig „ő császári és királyi apostoli felsége elé járulva” terjesztette elő alázatos kérelmét, (ott volt ebben Eötvös és *Trefort* is)

sem tudott gyorssegélyt: azonnal hasznosítható tőkét kieszközölni. A befolyt könyöradományok és a nyár elejéig vásárolt gabonakészlet csak „a teljesen munkaképtelen szegényeken” tudott valamicskét segíteni. Csak amikor a valószínűs helyzetet drámai erővel ecsetelő főispáni helytartó jelentéséből kitűnt, milyen pattanásig feszült a helyzet, gyorsult fel az intézkedések üteme. *Kiss János* ugyanis az alábbi figyelmeztetéssel sürgette a „csakis pénzes erővel teljesítendő közmunkáknak (visszabálozások, út- és vasútépítő) rögtön fogantatba vételét: „... ha ezen az éhség miatt elkecseregett néposztály a segélyre várakozást megunja, nem kérelem útján fogja egy napról a más napra az életet megszervezni, hanem szétszagatva az engedetlenség kötelekeit, az élet és vagyonbiztonságot veszélyeztető ki törésekben fogja nyilvánítani elkecseregettségét; az ilyen rakoncátlan néptömeg megfékezésére sem a közhatóságok, sem az itteni, alig egynehány főből álló csendőrség és közbiztonsági személyzet elegendő nem lenne”. (*Dénes György* tanulmánya az *Orosháza története és néprajza* című monográfia I. kötetében.)

A nagy éhség és munkanélküliség méreteire mi sem jellemzőbb, mint hogy „a hivatalos adatok szerint 50 000 Békés megyei földmunkás és napszámos és családja került az éhhalál közvetlen fenyegetése elé.” A legfontosabb munkaalakalmakat — *Szabó Ferenc* írja *Az Alföld-fiumei vasút Békés megyei szakaszának építéstörténete*-ről készített tanulmányában —, vagyis „a szűk kenyérkereseti lehetőséget jelentő nyári aratást és lóval nyomtatást elvitte az aszály. Június végén Békéscsabán 3300, Orosházán 1174, Endrődön 3596, Gyomán 3994, Gádoroson 1139 személy volt teljesen munka nélkül”.

A szörnyű elemi kárta Eötvös a határozati pártnak *Jókai* szerkesztette közlönyében: *A Hon*-ban hívta fel a nemzet figyelmét. A június 24—27 között adott elemzés újabbban a *Magyar Helikon*-nál az Eötvös-sorozat *Reform és hazafiság* című kiadványa III. kötetében (1978) is megjelent *Az alföldi inségről* címmel. Józan számvetésre, együttgondolkodásra kéri benne a lap olvasóit, minthogy a csüggedés megelőzése és leküzdése, továbbá a létező bajok orvoslása mindenekelőtt fokozott megértést és bölcs tanácsokat követel, nem csak egyszeri lelkiismeret-nyugtató adományokat. Itt többről van szó. Az egész Alföldnek és a „határán túl kb. 1300 □-mérőföldre terjedő területnek a termése” ment veszendőbe; a „legelők mindenütt kopárak, a takarmány mindenütt hiányzik”, az állatállomány feltartóztathatatlanul pusztul, pedig „nincs talán vidék Európában — állítja Eötvös —, mely oly kizárólag földművelő, mint a mi Alföldünk”. Itt valahogy mindenki a földhöz tapad, hiszen a környéknek gyáripára nincs, az iparosok száma csekély, azok is túlnyomórészt bérelt földből élnek. Ennek folytán általános a szegénység, az itt élők a legjobb akarattal sem tudnak egymáson segíteni. A nagybirtokosok, akiknek vermeiben, magtáraiban esetleg akad még némi termés, annyival mégsem rendelkeznek, hogy az Alföld parasztságát megmentsek és átsegítsék a szomorú időszakon. A birtoktestek tele vannak adóssággal (pl. a *Treforté* is eladásra került hamarosan E. L.). Nincs pénzintézet, mely elviselhető, emberséges kamatra kölcsönt folyósítana. „40—60 %-os kamatot” követelnek a bajba jutottaktól a könyörtelen uzsorások. Meg kell találni hát a segítség reális módját, mert „nem a föld az igazi érték, hanem a munkaszerető alföldi nép”. Olyan országban pedig, amelynek gyáripára

nincs, „melyben ennek következtében nincsenek tőkék, gazdasági kalamitáson, mely alatt több mint egy millió ember szenved, jótékonyság által segíteni nem lehet.

A megoldást abban látta Eötvös, „hogy a lehetőségig sok munka nyújtassék minél több helyen”. Például az *alföldi vasútépítés*nél, de minthogy „a vasútvonal főképp egy vidéknek érdekében fekszik, az állam garanciájához folyamodni nem lehetett”. (Ügy látszik, ezzel a hazug érveléssel igyekezett ad acta tenni az udvar a bizottság beadványát, nem akarván tudomást venni arról a kézenfekvő haszonról, melyet a vasút a birodalom számára jelent.) Arra kell törekedni tehát — folytatta érvelését —, hogy a vonal hosszában lakó birtokosok — és „nemcsak földbirtokosok, hanem a földbirtokosok összessége” — vállalják magukra a kamatokat. Ennek a biztos garanciája kell a nélkülözhetlen tőke megszervezéséhez. El kell tehát érni, hogy „a birtokos osztály előleghez jusson”, a napszámosnak meg „munka adassék”. Vagyis, nagy nemzeti összefogás kell: „a nagy csapások káros következményei csak nagy tevékenység által hártathatnak el”. Mindenkinnek meg kell tennie kötelességét — „nagy és kicsiny pénzzel, kinek pénze van, tanáccsal, ki arra képes, tevékenységben valamennyien”.

Hogy a vasútépítés olyan feltételek mellett (nem beszélve az aszályról) ahogy Eötvös vázolta, nem jelenthetett gyors segílyt, könnyű belátni. Az ügy jó megszervezéséhez sok idő, a megkeresett munkabér okos elköltéséhez olcsó élelmiszer és takarmány kellett volna. De ott, ahol messze földön semmi sem terem, a beszerzés is nehéz!

A *Honban* megjelent Eötvös-fejtegetés jelentősen hozzájárult a segélyakció sikeréhez. Erre kell következtetnünk abból az egyszerű tényből is, hogy voltak, akik gyűjtésüket az ő címére küldték el. Így *P. Szathmáry Károly* nagyenyedi tanár is, kinek 208 forintos erdélyi gyűjtéséből 108 forintot Eötvös a *Rentsi-sovszky Ferenc* kasznár vezetésével tevékenykedő *Orosházi Inségi Bizottmány* címére azzal juttatott el, hogy azt az orosházi rászorultak között osszák szét. Nemcsak az orosházai kaptak az országos gyűjtésből. Az adakozók rendelkezése, illetve a megyei bizottság határozata szerint jutott másoknak is. A gróf *Batthyány Lajos özvegye* által gyűjtött 500 forintból és a *Nemzeti Casino* „több tagjai által rendezett 2-ik bál tiszta maradványából” leküldött 300 forintból (hogy többet ne említsünk) más községek „munkaképtelen” és „szűkölködő” tagjai is részesültek. Utóbbiból 100 forintot *Trefort* kérésére a békésszentandrásiaknak továbbították.

A nyomor erkölcsromboló, önpusztító erejét és hatását több ízben is észrevette. Naplójának ilyen árulkodó bejegyzései vannak: „1864. szept. 7. Orosházán voltam adót fizetni. Az utolsó holnapokban három öngyilkossági eset fordult elé, mind gyufával. Egy férjmérgezés hasonló módon. Általján véve szomorító, ha az erkölcsi romladást tekintjük, mely az utolsó időkben az alföldi nép között észrevehető. Fő oka . . . a szegénység.” Vagy: 1864. október 13. „Mikor reggel a határ mellett (mezsgyehatár) a mérnökkel jártam — tudniillik földjének azt a részét mérette fel, amelyet egy *Gabovics* nevű szenttornyai bérlőnek adott árendába — két helyen a lopásnak tagadhatatlan nyomára akadtunk, s lett a jelenlevők között nagy fohászkodás a parasztok rosszasa felett, kik a lopástól teljességgel nem tudtak elszokni”. A bejegyzésekből arra lehet következtetni,

hogy ő vette leghiggadtan tudomásul a bűncselekményt. Nem tévedett, amikor mindkét jelenséget az 1863-as aszály okozta nagy éhség szomorú utókövetkezményeként fogta fel.

Nagyfokú emberbaráti érzéséről tanúskodik az a „*Bulla Mihály* ács mester úrnak tisztelettel” küldött, családi tulajdonban lévő Eötvös-levél is, amely a jónévű orosházi iparos fővárosi gyógykezeléséről szól. Segítő közreműködését maga Eötvös ajánlotta fel. Az 1860 október 19-én kelt meleghangú, saját kézzel írt levél így tudatta *Bulla Mihállyal* a teendőket: „Kedves Barátom! *Balassa* tanár úrnak, ki csak a hó kezdetével tért vissza utazásából, szoltam Ön iránt. Jöjjön fel mentül előbb, s keressen fel engem (lakásom az Új téren *Báró Sina* ház 10 szám, második emelet); azon esetre, ha gyógyítása kívánna, *Balassa* tanár úr gondoskodni fog, hogy vagy az egyetem kórodájában, vagy a nagy kórodában egy magányos szobában alkalmas helyet és ellátást találjon. Valószínűleg azonban hosszabb tartózkodásra nem lesz szüksége, fontos azonban, hogy mentül előbb csak lehet feljöjjön. Így tehát reményilem nem sokára látom Pesten, addig is áldja meg Isten — lekötelezett szolgája B. Eötvös József”.

Lelkesen felkarolta az *Alföld—fiumei vasútépítés* tervét is, amelyet a 427 taggal alakult, mindazonáltal eleinte csak „eröltetett életet élő” *Békésvármegyei Gazdasági Egyesület* 1862. május 4-én Csabán tartott közgyűlésén — kellő előkészítés után — sógora: *Trefort* indítványozott. Részt vett annak előmunkálataiban is. *Mann Miklós Trefort* életét és működését taglaló monográfiájából és *Szabó Ferencnek* általunk már emlegetett tanulmányából tudjuk, hogy a Szolnok—Arad közti vasútvonal építésének a hírére azonnal munkához láttak: újságcikket írtak, megnyerték a községek vezetőit, kövessenek el mindent a vasútépítés eszméjének általánossá tétele érdekében. „A vasutak . . . a polgárosodás és jólét előmozdítói . . . , ki az alföldet ismeri, és tudja egyszersmind, mik az anyagi fejlődéseinek feltételei, az meg van győződve, hogy ott a vasutak nagyszerű haladást idézendnek elő — írta *Trefort* a *Pesti Napló*-ban, 1856-ban.

Különösen nagy érdekük fűződött az Alföld—fiumei vasútvonal megépítéséhez, hiszen egyre nyomasztóbban érezték mind az alföldi gabona korszerű szállításának a szükségét, mind a legfejlettebb szállítási módot biztosító vasút hiányát. Érveik egyértelműek és világosak voltak: „. . . rajtunk kizárólag csak sokkal nagyobb termelés s biztosabb . . . kiviteli segíthet . . . , az alföldi gazda csak a búzatermelésben találhatja a pénzbevétel jövedelmes, s aránylag legbiztosabb forrását. E cikkekre nézve azonban *olcsóbb szállításra* és *új vásárokra* van szükségünk, s éppen ezért reánk nézve az alföld—fiumei vaspálya életkérdés”. Érthető: általa könnyen és gyorsan el lehet juttatni a tengerre a gabonát, be lehet épülni a világkereskedelemben.

A mozgalom lelke — tudjuk — kezdettől fogva *Trefort* volt. Eötvös csak a szűk vezérkarba tartozott. Megkapta ő is azt a helytartótanácsi „előmunkálati engedélyt” (rajta és sógorán kívül csak *Wenckheim Béla* és *Károlyi Sándor*), amely több alternatívát is tartalmazott. Nem lehetett kétséges, hogy számukra — az ott felvetett lehetőségek közül — a környék gazdasági érdekeit legjobban szolgáló Békéscsaba — Orosháza — Vásárhely — Szeged útszakasz felépítése volt a legcélravezetőbb. Ezt kellett tehát minden erővel szorgalmazniuk.

Eötvös jó ideig aktív tevékenységet folytatott az 1862. november 20-án Pesten a *Hitelintézet* ügyében tartott országos értekezlettel egy időben alakult *Békés Megyei Vasútépítési Bizottmány* munkálataiban, amelynek elnökévé gr. *Károlyi Györgyöt*, alelnökévé *Trefort Ágostont* választották. Eötvös a 10 tagú választmányban kapott helyet.

Az 1864—68 között vezetett szűkszavú *Naplóban* alig tesz említést a bizottmányban végzett munkájáról. 1864. szeptember 24-én pl. mindössze ennyit közölt: „... tegnap el voltam foglalva az alföldi vasút dolgában”, míg november 4-én ennyit: „Először voltam az iparbankban. Később az alföldi vasút, az *Académia* s más köz tárgyakkal voltam elfoglalva”. Azt azonban, hogy mi mindent kellett intéznie, már nem árulta el.

Még kevesebbet tudunk arról, hogy mint a *Békésvármegyei Gazdasági Egyesület* vezetőségi tagja, milyen mértékben járult hozzá a hitellel fellendítését célzó megyei törekvések realizálásához. Feltétlenül komoly kötelességei lehettek pedig, hiszen Pesten lakott, és részt vett a megyei gazdasági egyletekre jelentős mértékben támaszkodó szervezet, a *Magyar Földhitelintézet* alakuló értekezletén. Különösen akkor kaphatott érdemleges feladatokat, amikor a *Földhitelintézet* szerződésre lépett az 1857-ben alakult *Első Magyar Általános Biztosító Társasággal*, amelynek ő is alapító tagja volt. Örömmel fogadták ezt a kapcsolatot a Békés megyei gazdák, akik látván, hogy így egyszerre mód nyílik a kedvezményes biztosításra is, nagy számban léptek be az egyesületbe.

Eötvös tétlenségre kárhoztatott közéletisége az osztrák seregeknek az olasz — francia hadaktól elszenvedett solferinói veresége után kapott új lendületet. A megváltozott politikai körülmények között, az adott lehetőségeket kihasználva, ott látjuk minden fontosabb eseménynél; anyagi erejétől függően támogat minden hasznosnak és életképesnek ígérkező vállalkozást. Mintha *Széchenyi* megárvult szerepét venné át. *Ferenczi Zoltán* szerint ötezer forint tőkével segítette az *Országos Földhitelintézet* alapítását; irányító szerepet vitt az *Országos Iparegyesületben* s mint igazgató az *Iparbankban*, buzgón tevékenykedett az *Akadémián* és a *Kisfaludy Társaságban*, kezdeményezte és szemmel tartotta a *Magyar Írók Segélyegyletének* a felállítását, bekapcsolódott a *Kazinczy — Alap* gyűjtési akciójának munkájába, foglalkozott az *Akadémia* palotájának az építkezésével, könyvsorozatot szerkesztett, emlékbeszédeket írt és mondott, irányította *Trefort* bonyolult birtokügyeit és segítette a csabacsüdi birtok eladását, s közben állandóan töprengett a dualizmus felállításának lehetőségein, egy a 48-as törvények megőrzését elvi alapként kezelő kiegyezés módozatain, a nemzetiségi kérdés ésszerű és humánus megoldásán, harcolt a bécsi kormány alkotmányellenes beolvasztó törekvései ellen, sürgette az Ausztriához fűződő viszonyok rendezését, vitázott — ha kellett — Deák nézeteivel, s ellenében megtervezte és szerkesztette a rövid életű *Politikai Hetilapot* stb.

Erős hit, óriási munkabírási, jó idegállapot, lankadatlan szorgalom kellett ehhez. Ismerve feladatait, egyszerre kitűnik: nem azért csökkent Eötvös figyelmé a 60-as évek közepe táján a Békés megyei dolgok iránt, mert valamiféle kiábrándultság vett rajta erőt, hanem mert nagy horderejű országos ügyek hívták el. Ezért ritkultak látogatásai is. Ha lejött, akkor is rohannia kellett.

Nehezen kisikerített egy-két napos pihenőjét általában „magányosan, de nem tétlenül” kívánta eltölteni. Pihenni akart; ha lehetett, meghitten játszott gazdasztije gyermekeivel is, csakhogy minél hamarabb felüdüljön. Mindig előre intette *Torkos Imrét*: ne árulja el senkinek, hogy „megszökött” Pestről, és a pusztára menekült.

Leghuzamosabb ideig 1865-ben időzött a tanyán. Két hetet töltött lenn, hogy nyugodt lélekkel szerkessze meg a kiváló barátról: *Szalay Lászlóról* szóló akadémiai emlékbeszédét: a nemes barátság e nagyszerű apoteózisát. Méltó emléket állított ebben az önzetlen barátnak, s egyúttal annak a fél évszázadnak is, amelynek irányelveit — a történelmi múltból következőtve — nagyrészt ő és szűk centralista köre szabta meg. *Szalay* ugyanis következetesen ragaszkodott elvéhez: „A nemzetek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, mégha az az esemény óriási jelentőségű is”. Magabiztosan hirdette, hogy a jövő útjainak a kifürkészéséhez és megértéséhez „a nemzet egész múltjának az ismerete” ad kulcsot. Átala lehet csak sikerrel következtetni „a történelem törvényszerű mozgására”.

Jól átgondolt, tökéletesen felépített, liberális szellemiségű emlékbeszédének magasfokú filozofikus tartalmát és eszmeiségét a történelemfilozófiai szemlélet következetes alkalmazása adja. Nagy biztonságérzettel támaszkodva doktriner centralista csoportjuk politikai elveire, nemcsak arra talált módot és lehetőséget, hogy hitelesen érzékeltesse, milyen erős volt barátjában az „eszme és az ember” belső harmóniája, hanem arra is, hogy kifejtse a reformkori vármegyerendszerrel szembeni fenntartásuk okát és eredőit, sőt megvallja a tudomány szerepéről és rendeltetéséről vallott nézetüket is. Erről ezeket mondta: „A magányos tudós, ki önösségében mindent megvet: irigység tárgya lehet, de tiszteletet nem érdemel, úgy nem, mint a gazdag, ki arany-zsákját őrzi. A tudomány becse azon haladásban rejlik, melyet az életre gyakorol; a tudósok dicsősége, mint minden dicsőség abban áll, hogy embertársainak jótétén és nemesítésén dolgozik; abban, hogy tudományát szövetnekül használja, mellyel kortársainak homályos utait felvilágosítja, fegyvernek, mellyel legszentebb érdekeiért küzd, kincsnek, melyet javukra osztogat”.

Valóban — *Szalay* is, ő is így fogta fel élete rendeltetését.

Miközben Eötvöst lekötötte a sokrétű munka, voltak, kik nem tudni milyen céllal, -lehet, hogy nem is rosszindulattal — kellemetlenkedtek neki. 1866. augusztus 20-ai naplójegyzetében a nemzetiségekkel való megegyezésen elmélkedve, egyszer csak váratlanul arra tér ki, hogy aznap kapott egy levelet — az általunk már az I. kötetben is emlegetett *Simon Istvántól*, „(ismert bolond, ki a világ regenerációjára érzi magát hivatva, s az egész világot leveleivel zaklatja)”, ki többek között a következőket tudatta vele: „Vigyázzon Ön, *Deák* is kidől a sorból, s önre várokozik a vezérlet, de *Ön gyenge hozzá*. Sajnálom, hogy Önnek Isten a szép tudomány s tiszta lélek s akarat mellé nem adott több erélyt, áthatást és eldöntőséget. Nagy-nagy hiba, a hol a *döntő erély hiányzik*, ott nem létesülhet semmi lélek emelő”.

Az „örjögő phrasisokon” végződő levél gondolkodóba ejtette az író-politikust, ki ezzel az igen elgondolkodtató megállapítással tette túl magát a kellemet-

len hangulatú íráson: „E bolond ez egyszer sok igazat mondott, s egyéniségem iránt nem csak saját, de félek, sok józan embernek véleményét fejezte ki”.

Jellemzőnek érezzük a kis naplójegyzetet. A gyengéd lelkületű, meditálásra hajlamos érzékeny Eötvös, aki saját gazdatisztje családjától „bocsánatot kért”, mert a Szalay-émlékbeszéd írásakor „oly sokáig alkalmatlankodott” körükben, még a zaklatott idegállapotú ember sértő gondolatait is becsülte annyira, hogy ne dobja mindjárt papírkosárba, hanem nézzen szembe állításaival. Egyértelműen következik ebből, hogy nem viseltetett előítélettel mások iránt sem.

Megértette a pályakezdő fiatalokat is. Erre mutat naplójának 1864. november 21-én kelt bejegyzése, amely az okányi származású *Noszlopy Constantinára* és *Eszmetöredékei*-re utal. Ezt a kis dolgozatot az akkor még Bihar megyéhez tartozó Okány község földesurának, a nagyvilágban „halálra ítélt bolyongó” *Noszlopy Antalnak* és felesége *Gattajai Gorove Annának* a leánya — a vértanú *Noszlopy Gáspár* unokahúga — küldte el tisztelete jeléül neki. Eötvös ekként vélekedett a németül, angolul, franciául jól beszélő és értő, művészien zongorázó, irodalomkedvelő leánykáról és összegyűjtött gondolatairól: „Meggondolva, hogy 18 éves leánynak műve, valóban bámulandó mind a gondolatok mélysége, mind főképp a forma helyessége által. De rég nem tett irodalmi mű szomorúbb benyomást reám. Mennyi fájdalom, mennyi szomorú tapasztaláson kell keresztül mennie annak, ki ily ifjan ily könyvet írhat. Ma *Gorovénál* (*Gorove Istvánnál*), ki nagybátyja, találkoztam vele. Nem szép, de kellemes alak, a fájdalom s betegség kifejezésével szellemdús arcain. Ha él, szép irodalmi név, de még több keserű fájdalom vár reá”.

Megrendítő erejük ezek a jó megfigyelőre valló sorok. Pontos diagnózis. A szegény leány hamarosan férjhez ment; Gabriella nevű leányának születésekor azonban súlyos idegbeteg lett, s a *Schwartzer* intézetben halt meg.

A kiegyezés, amelynek előkészítésén sokat fáradozott, „politikai szükségyszerűség volt, osztálykompromisszum, hatalmak kényszerű egysége az adott konstellációk közepette” — mondja róla *Fenyő István Eötvös, a szónok* című tanulmányában. Igaza van, mint ahogy abban is, hogy „alig valósult volna meg az ismert módon, ha Eötvös a maga részéről célravezető politikai és morális eszközökkel elő nem készíti”. Vagyis ha nincs olyan mindkét fél érdekeire tekintettel lévő érdekegyesítő teóriája, amelyből teljesen hiányzik „a nemzeti szupremácia nacionalista indítéka”. Szemléleti és emberi korlátai akadályozták, hogy régi elméleteinek bővületében nem vette észre, hogy értékelése hibás. Hogy a birodalom — a monarchia — létét nem lehet megmenteni, legfeljebb a halála időpontját kitolni. Képtelen már arra, hogy saját gondjain úrrá legyen. Aztán meg eléggé a saját vágyai szerint ítélte meg a helyzetet, pedig tudta, hogy az abszolutizmus képtelen koncentrálni az államtest népeinek erejét, nem tudhat minden nemzetiség számára egyenlő jogot és szabadságot adni.

A kiegyezés, persze, végül is nem úgy jött létre, ahogy ő elképzelte. Nem kapott benne irányító szerepet az önállósult Magyarország. A történelmi körülmények pedig nagyon is kedvezőek voltak. A poroszoknak az osztrák seregek fölött Kőniggrätznél aratott győzelme (1866) pedig, amelynek hatása alatt Eötvös túlságosan lebecsülte Ausztria erejét, csak fokozta a reményt. Lelkesülten hirdette ő is, hogy „Ausztria romokban fekszik, s nincs akadály, hogy helyét,

mely üresen maradt, mi töltsük be”. Máshol így magyarázta a lehetőségeket: „Előre látható, hogy az *Osztrák birodalom* mindég inkább s végre egészen *Magyar birodalom*má alakul át . . . az összbirodalomnak hatalma eddig nemzetünk függetlenségét fenyegeté, s ezért fő érdekünk volt, hogy ez felette erőssé ne váljék, s főképp, hogy a lehetőségig elkülönözve, a beolvadás ellen biztosítsuk magunkat; érdekünk most éppen az ellenkező, az az, hogy a birodalom külsőleg mentül erősebb legyen, s belsejében úgy szerveztessék, hogy *annak minden részeire gyakorolhassuk befolyásunkat*”.

Nem lehet célunk, hogy ebben a dolgozatban azt vizsgáljuk, milyen erők játszottak közre, hogy a kiegyezés messze került ezektől az irányelvektől, de a 48-as eszmék következetes érvényesítésétől is. Tény, hogy a 67-es minisztériumban Eötvös újra elfoglalta régi kultuszminiszteri székét, s újra beletemetkezett a távlatokban gondolkodó, koncepciózus munkába. Hasznos építője lett újra az emberibb és kulturáltabb társadalomnak, olyan „democratiának, mely nem lármáz, de dolgozik, nem másokat levonni, de emelkedni akar”.

Nem tagadta meg liberális 48-as külpolitikai elvét 67-ben sem. Programjának középpontjában a kultúra demokratizálása állt. A szabadság és a társadalmi béke biztosítékát látta benne. Olyan piramishoz hasonlította a nemzeti kultúrát, amely széles és mélyre alapozott népműveltségre épül, s amelynek fő eszközlői az általános tankötelezettség és az ingyenes népoktatás. Felkapott, híres elmélete: „Magyarország jövője cultura kérdés” (ennek később sajnálatos nacionalista kicsengése lett) is ezt erősítette. Igazolásként ezeket fűzte hozzá: „Nem tarthatjuk meg állásunkat a múlt hadidicsősége s a jelen vitézsége által. Vannak, akik a nevelésben a közbéke veszélyét látják”. Ez tévedés. Olyan birodalomban, ahol végletes különbség van a polgárok „vagyonbeli viszonyaikra nézve”, és *a szegényebbek a gazdagok csaknem korlátlan uralma alatt szenvednek*, s ez „a rend felbontására izgatja mindazokat, kik a vagyon nagy különbségének következtülése alatt” vegetálnak, nincs jobb biztonsági szelep, mint az iskola — a nevelés és a kulturális szint emelése. Ennélfogva a műveltség nem lehet osztályprivilegium, mindenkit részeltetni kell a kultúra áldásaiban. Magától értetődően a nemzetiségeket is! A kulturális elmaradottságból eredő bajokon — nem vitatható — „könnyebb segíteni, mint birtokviszonyaink ferdeségein” — állapította meg nem kis osztályféltő érzéssel. Ezért nem szabad mellékes feladatnak tekinteni az iskolázás ügyét. Az „organicus világban a fejlődésre tér és világosság kívántatik — az állam fejlődése is csak ott lehet, hol annak két feltétele nem hiányzik: a *szabadság* és a *felvilágosodás*. A szabadságot megadta a törvény . . . , arra kell törekednünk, hogy államunk fejlődésének másik tényezője hasonló mértékben meglegyen”. Nem szenved kétséget, haladéktalanul segíteni kell a bajon, mert „valamint tagadhatatlan az, hogy ámbár a középkor privilégiumai megszűntek, s a jogegyenlőség elve elfogadtatott, *a társadalom különböző osztályai jelenleg távolabb állnak egymástól, mint csak egy század előtt is* — úgy bizonyos, hogy ennek s azon ellenségeskedésnek, mellyel a különböző osztályok egymást tekinték, fő oka *nem szociális, sőt nem is vagyonbeli, hanem kulturai különbségekben fekszik*”.

Ezzel az alapjaiban hibás, megtévesztő nézettel kap elméletében központi

szerepet az iskolaügy, és válik nemzeti létünk biztosítékává. Erre alapozva követelt tárcája számára is nagyobb részesedést az állam kasszájából.

Elképesztő, milyen nevétségesen kis összeget juttatott az állami költségvetés az oktatásügynek. 1868-ban pl. az összkiadásnak mindössze a 0,8%-át! 1872-re ugyan már 1,2-re emelkedett a részesedése, de így is elmaradt a kívánt összegtől. Könnyen be lehet látni, hogy ez még a felekezeti jellegű népoktatás időszakában sem volt elég. Ettől függetlenül a költségvetési keret egészséges növekedésének a tendenciája vele indul el. Az ő érdeme, hogy tudatosítva az országgyűlés plénuma előtt ennek szükségességét, azt is megláttatta, miszerint „az egyház egymaga . . . a népoktatás nagy feladatának eleget tenni nem képes”, s az „állam a népoktatást a maga kezéből nem bocsáthatja ki”. Állítását arra a nagyszabású felmérésre építette, amely az első népoktatási törvény (1868: XXXVIII. tc.) célkitűzéseinek és téziseinek a reális megfogalmazásához az ország minden iskolaegységének az adatait számba vette, és különböző szempontok szerint csoportosította.

Sok fontos tanulságot láttatnak ezek az elvi-statisztikai összesítések. *Békés megyéről* például a következő értékelést, adta: „Bár kivel szóljunk Békésben, arról csak egy vélemény van, hogy ha a megye talán nem áll is nevelés dolgában egészen egy soron Poroszországgal, Magyarországon az első helyen áll; s e csalódás oly általános, hogy midőn az adatokat láttam, talán ez esetben voltam leginkább meglepetve. Békés megye jó híre annak köszönhető, hogy a földbirtokok és tőkevagyon, mely az iskoláé, e megyében nagyobb, minék következése, hogy az iskola mesterek általján véve jobban fizetnek. Az összes fizetést a 202 iskola mester között felosztva, jut fejenként 360 ft. Különösen: a catholicus iskolában minden tanítóra jut 342, a helvét hitvallásúaknál 379, az ágostaiaknál 410, a zsidóknál 381, a románoknál 237. Miből könnyen magyarázható, hogy ügyesebb emberek vállalkoznak a tanításra, s hogy az egészben véve jobb. Mihez még az is járul, hogy a mennyibe iskola épületek léteznek, ezek célszerűbben építettek.

Még egy fényoldala van a békési tanállapotoknak, s ez az, hogy azoknak aránya, kik az egész éven át járnak az iskolába, sokkal kedvezőbb: 19 060 gyermekből 14.600. Minden más tekintetben az állapotok nem kielégítőek 40.706 tanköteles közül csak 19.060 s így nem egészen 50 percent megy iskolába. Érdekes itt a nemzetiségek különös aránya. Magy(ar) 26.864, jár 11.447; rom(án) 2032, jár 471; német 2040, jár 893, tót 10.272, jár 6249. Éppen ily elégtelen a tantermek száma, melyet a tankötelesekhez mérve, jön egy teremre 212 t(an)-k(öteles) és 96 iskolába járó. Csaknem époly kedvezőtlen a tanítók száma, miután az egész megyében csak 202 tanító van. Községi iskola eddig 9 állítatott fel. Az államsegély itt sem fordul elé, az 5 p(ercent) adó beszédéséről eddig nincs gondoskodva”.

Volt min javítania, hiszen a többi megyében sem volt rózsásabb a helyzet. Nem beszélve az oktatás silány színvonaláról. Mindössze egyetlen — végtelenül elszomorító — tényt vegyünk abból a jelentésből, amit *Népiskolai közoktatásunk legfőbb hiányai s haladásunk legfőbb akadályairól* címmel terjesztett az országgyűlés elé. Ebben a tanítók tudatlanságáról így panaszkodott: „ . . . fájdalommal kell megvallani, hogy egy részök . . . annyira nincsen az oktatásra képe-

sítve, hogy . . . nemcsak a tanítás helyes módszerét nem ismerik, de még *azon pozitív ismereteknek sincsenek birtokában, melyeket törvény szerint tanítaniok kellene*. Sőt nem egy szomorú példa bizonyítja, hogy *némely tanítók még az egészen elemi ismereteknek sincsenek birtokában*. Így például Zemplén megyében 17 oly felekezeti tanító van, aki írni nem tud”.

Gyökeres változást csak széles körű, nívós tanítóképzés hozhatott. Gondolt erre is. Ez irányú programjában egy Orosházán felállítandó tanítóképző is szerepelt. (Az volt az elve, hogy nagyközségekbe is kell tanítóképzőket telepíteni; a tanítók zöme nem városi iskolába kerül, meg kell ismerniük a községi iskolák oktatási-nevelési gondjait is). *Vadász Manó* Békés—Csongrád megyei tanfelügyelő hivatalos értesítése szerint az Alföldre szánt *állami képezdét* kívánta ide telepíteni. 1871. július 24-én a kormány képviselőtében meg is jelent a községben *Buzogány Aron*, akinek az indítványt örömmel fogadó helyi előljáróság nemcsak minden tőle telhető erkölcsi támogatást felajánlott, hanem anyagi hozzájárulásként 2 hold földet, 100 000 darab téglát, 30 000 darab fedélcserépet és 2 000 forint készpénzt is. Ezt később a „községi képviselőtestület” is elfogadta, s közhelyesséssel fogadta. Eötvös halála, sajnos, az ígéretes terv halálát is jelentette. A Csongrád megyében élő tanfelügyelő hamarosan arról tudatta a községet, hogy a képzőt Csongrádon állítják fel.

Eötvösnek Orosháza iránti szeretetét nemcsak iskolaalapító buzgalma és a község vezetőivel — mindenekelőtt a két év. lelkésszel kialakított jó kapcsolata igazolja. *Györyn* kívül sokra értékelte annak paptársát: *Torkos Károlyt* is, kit szenttornyai időzése során gyakran kéretett magához, hogy vallási ügyekben kikérje véleményét, s megkérje arra, hogy a *Néptanítók Lapjába* szánt egyik-másik cikkét nézze át, nincs-e bennük olyan részlet, amely — akarata ellenére — tévedne a protestánsok kárára.

Mindig éles szemmel járt a világban. Felfigyelt az értékekre. 1848-ban pl. a nagy tudású szarvasi tanárt, *Bloch (Ballagi) Mórt* egyetemi tanárrá kívánta kinevezni. Tudjuk, a háborús események miatt ez nem valósulhatott meg. Most nagyszerű érzéssel választotta ki *Harsányi Sándort*, az orosházi tanítót (a község későbbi evangélikus lelkészét) arra, hogy a német oktatásügy tanulmányozására kijelölt 10 tagú delegáció tagja legyen. (1848-ban 16 tanítót akart ösztöndíjasként kiküldeni Németországba.)

Harsányi meg is felelt a bizalomnak. Ahogy jelentéséből kitűnik, 1869 nyarán tett tanulmányútja színhelyül Németországnak kivált azon részeit választotta, melyen „a népnevelés ügye már a Reformáció korában nevezetes lendületet nyert, s melyen azóta áldozatkész s hivatását helyesen felfogó kormány s kötelességeiket pontosan teljesítő honpolgárok hűséges összeműködése folytán a népnevelés virágzóbb állapotoknak örvend, mint talán bárhol egyebütt a művelt Németországban”. Így lett Jéna és Eisenach *Harsányi* több mint egy hónapos tanulmányútjának a fő állomása.

Vizsgálódása a tanköteles kortól az alsó 3 osztályban még koedukált, később nemek szerint csoportosított osztályközösségek rendszerén át az év végi bizonyítványokig, az iskolák tárgyi berendezésétől, felszereltségétől az oktatás-nevelés iskolánkénti segédeszközkészleteiig, az ellenőrzés munkájától a tantárgyak rendszeréig, az osztálylétszámtól a fegyelmezésig és a tanulók ülésrendjének a

meghatározásáig, a mulasztások ellenőrzésétől a szülőkkel való kapcsolatokig, a tanítóképzéstől s a tanítók képzettségi szintjétől a tanulókkal szembeni követelményszintig minden lényegbe vágó iskolaszervezési, pedagógiai-didaktikai kérdésre kiterjedt.

Sajnos, ezeket a tapasztalatokat Eötvös aligha tudta népszerűsíteni és alkotó módon hasznosítani már. A benne lobogó nyughatatlan tennivágyás nem engedte, hogy önmaga sorsával törődjék. Szeme előtt mindig nemes célok, emberfeletti erőt követelő távlati feladatok lebegtek. A sokféle munka és fáradtság felőrölte egészségét, s 1871. február 2-án meghalt. A művelődésügy európai látókörű, tudós humanista vezetőt veszített el benne. Olyan kultúrpolitikust, akinek népoktatási rendszere biztos alapot adott ahhoz, hogy a polgárosodás megkövetelte ipari és kereskedelmi oktatási formák kiépülhessenek, és széles alapokra helyeződjenek. Akinek figyelmét nem kerülték ki az oktatásügy apró kérdései. Mindenre volt gondja. Jó tankönyvek íratására, ügyes szemléltető eszközök készíttetésére és azok iskolai alkalmazására, polgári iskolák, tanítóképző intézetek felállítására. Törődött az egyetemi oktatás minőségi fejlesztésével, sokat tett az európai színvonalú tudósképzés személyi és tárgyi feltételeinek a biztosításáért. Belőle éltek, reáépítettek későbbi kultúrpolitikuskaink. Számukra is ő jelölte ki az utat és szabta meg a teendőket.

Nem lehet találébb axiómával gondolni rá, mint az általa készített *Napló Szalayra* emlékező első mondatával: „Haszontalan dolog az élet, ha azt hasznossá tenni nem iparkodunk”. Önnön életének szép tanulsága és igazsága — tökéletes summázata ez. Azt pedig, ki egész életét önzetlenül nemzete felemelésére áldozza, ki minden percét annak szenteli, nem feledheti el az utókor, nem feledheti a nemzet.